

Gabriela Ziolkowska

**MUROWANY DWÓR NA KOPCU W BIAŁACZOWIE KOŁO OPOCZNA
W ŚWIELE BADAŃ TERENOWYCH Z LAT 1997–1998**

I

Białaczów położony jest na południowo-wschodnim skraju województwa łódzkiego, około 10 km na południe od Opoczna. Miejscowość pod względem regionalizacji fizyczno-geograficznej leży na terenach pasma Wzgórz Opoczyńskich należących do Wyżyny Małopolskiej¹. Zbudowane są one ze skał jurajskich, na których po zlodowaceniu środkowopolskim powstały ostańcowe wzniesienia żwirowe. Omawiany teren jest falisty i lekko pagórkowaty. Przeważają tu mało urodzajne gleby bielcowe, na podłożu piaszczystym. Najbliższa okolica Białaczowa przeciętna jest niewielkimi ciekami wodnymi będącymi dopływami Wąglanki, Drzewiczki i Pilicy, tworzącymi miejscami bagna i małe rozlewiska. Do XVIII w. tereny te porastały gęste lasy należące do kompleksu Puszczy Pilickiej. Takie warunki naturalne sprawiały, że teren ten nigdy nie był atrakcyjny pod względem osadniczym.

II

Źródła historyczne dotyczące Białaczowa pojawiają się już w XIII w. W tym czasie miejscowość ta znajdowała się w rękach Odrowążów. Pierwszym znanym z mienia właścicielem Białaczowa był Krzesław Odrowąż. Figurował on jako świadek na dokumencie wystawionym w Skaryszewie w 1233 r. i rok później na zjeździe rycerstwa w Miedznej². Warto zaznaczyć, iż

¹ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2000, s. 258.

² *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 2, wyd. F. Piekosiński, [w:] *Monumenta medi aevii historica*, t. 9, Kraków 1886, nr 403, 407; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 1, Warszawa 1880, s. 180, t. 15, Warszawa 1900, s. 122; A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 1, Warszawa 1899, s. 180–181; K. Potkański, *Puszcza radomska*, [w:] *Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego*, t. 1, Kraków 1922, s. 145–146; K. Górski, *Ród Odrowążów w wiekach średnich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, t. 8, Kraków 1928, s. 13; H. Karbowiak, *Anna Białaczowska – matka Jana Kochanowskiego i jej związki z Białaczowem*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 1985, t. 22, z. 1–2, s. 4.

prawdopodobnie bratem Krzesława był Prandota – biskup krakowski w latach 1242–1266³.

Następnie źródła urywają się na około sto lat. Dopiero z dokumentu Kazimierza Wielkiego z 1346 r. (na jego mocy nadano prawo średzkie wiosce Wradzyń) znany jest kolejny właściciel Białaczowa – Sąd⁴, prawdopodobnie wnuk lub syn Krzesława.

Pod koniec XIV w. Białaczów, w bliżej nieokreślonych okolicznościach, stał się własnością monarszą, a za pożyczki został podarowany przez króla Ludwika Węgierskiego Nałęczom z Nowego Dworu. W 1385 r. królowa Jadwiga zamieniła go im na inne dobra i Białaczów powrócił do rodu Odrowążów. W tym też roku wzmiankowane było białaczowskie *castrum*⁵.

Po tych wydarzeniach właścicielem miejscowości został Strasz z Białaczowa (z Kościelnik), kasztelan małogoski⁶, syn lub bratanek wyżej wymienionego Sąda. Synowie Strasza w 1415 r. dokonali podziału ojcowizny⁷. Białaczów przypadł Straszowi Czarnemu i od jego imienia wzięła nazwisko białaczowska gałąź rodu Odrowążów. Z dokumentów znana jest wdowa po nim Jahna, która została oskarżona o wywiezienie cennych ruchomości z *castrum* białaczowskiego⁸. Źródło to z 1437 r. jest jednym z niewielu, które wzmiankuje siedzibę właścicieli Białaczowa. W tym też czasie pisze o niej J. Długosz używając określenia „praedium unicum militare”⁹.

Synowie Strasza Czarnego: Piotr i Andrzej przeprowadzili podział dóbr w 1448 r.¹⁰ Białaczów przypadł Piotrowi, zasłużonemu na dworze Kazimierza Jagiellończyka¹¹. On to wystarał się u króla o wydanie nowych przywilejów

³ J. Długosz, *Liber Beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, t. 1, [w:] *Opera omnia*, wyd. A. Przeździecki, t. 7, Kraków 1863, s. 355; K. Górski, *Ród...*, s. 76, 95.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej*, t. 2, wyd. F. Piekosiński, [w:] *Monumenta mediaevi historica*, t. 8, Kraków 1883, nr 253; J. Krzepela, *Księga rozszedlenia rodów ziemiańskich w dobie Jagiellońskiej*, cz. I: *Małopolska*, t. 1, Kraków 1915, s. 38; H. Karbowniak, *Anna Białaczowska...*, s. 4.

⁵ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. J. Zakrzewski, t. 3, Poznań 1879, nr 1840; S. Kutrzeba, *Starostowie, ich początki i rozwój do końca XV w.*, „Rozprawy Akademii Umiejętności”, Wydział Historyczno-Filozoficzny, t. 45, Kraków 1903, s. 279.

⁶ *Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej*, t. 2, nr 378; *Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku*. Spisy, oprac. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P. K. Wojciechowska, B. Wyrozumski, red. A. Gąsiorowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 152.

⁷ *Starodawne prawa polskiego pomniki z ksiąg rękopiśmiennych dotąd nie użytych głównie zaś z ksiąg sądowych ziemskich i grodzkich ziem krakowskiej*, wyd. A. Z. Helcel, t. 2, Kraków 1870, nr 1373; por. J. P. Dekowski, *Opoczno i okolice*, Warszawa 1977, s. 93; H. Karbowniak, *Anna Białaczowska...* s. 4.

⁸ *Starodawne prawa polskiego pomniki...*, t. 2, nr 2696; K. Górski, *Ród Odrowążów...*, s. 39.

⁹ J. Długosz, *Liber Beneficiorum*, t. 1, s. 366, 367.

¹⁰ *Starodawne prawa polskiego pomniki...*, t. 2, nr 426.

¹¹ W. Fałkowski, *Elita władzy w Polsce za panowania Kazimierza Jagiellończyka*, Warszawa 1992, s. 128.

lokacyjnych, na mocy których Białaczów został przeniesiony na prawo magdeburgskie¹². Piotr Strasz zostawił czterech synów: Mikołaja, Stanisława, Abrahama i Piotra; zarzucają oni stare nazwisko i przyjmują nowe – Białaczowscy¹³. Właścicielem Białaczowa został Piotr¹⁴. Następnie miasto przeszło w ręce Anny Białaczowskiej, wnuczki Abrahama, która wyszła za mąż za Piotra Kochanowskiego¹⁵.

Okolo połowy XVI w. część Białaczowa dostała się w ręce innych rodów. Dalsze podziały miejscowości przybrały na sile w następnym stuleciu, co doprowadziło do upadku miasta. W 1544 r. część Białaczowa dostała się w ręce Piotra Kmity, wojewody krakowskiego, który odstąpił ją Stanisławowi Dziaduskiemu celnikowi poznańskiemu i staroście konińskiemu¹⁶. Natomiast po śmierci Anny i Piotra część Białaczowa należąca do Kochanowskich otrzymał ich najstarszy syn Kacper¹⁷. Stał się on protoplastą gąłęzi Kochanowskich z Białaczowa.

W XVII i na początku XVIII w. miasto podupadło. Wiązało się to z sytuacją polityczną i gospodarczą kraju, jak i podziałem Białaczowa między wielu właścicieli. W tym czasie wymieniane były rody: Kochanowskich, Rudzińskich, Olszanowskich i Sierakowskich¹⁸. Z tego okresu pochodzi dokument istotny dla niniejszego opracowania. Wystawiony został w 1671 r., przy okazji podziału miasta między Antoniego Kochanowskiego a Zofię z Kochanowskich Rudzińską oraz rodzinę Sierakowskich. Wzmiankowano tu siedzibę pańską, określoną jako „zameczek”¹⁹. Prawdopodobnie można z nim identyfikować tytułowy dwór na kopcu.

Na początku XVIII w. w latach 1727–1737 miasto i dobra nabył Jan Małachowski²⁰, a po jego śmierci majątek przejął syn Stanisław. Wówczas to Białaczów przechodził okres relatywnej świetności. Stanisław Małachowski nadał miastu nowy akt lokacyjny w 1787 r. określający układ urbanistyczny

¹² *Matricularum Regni Polonie Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, t. 4, Warszawa 1910–1915, nr 527; J. Wiśniewski, *Dekanat opoczyński*, Radom 1913, s. 9; F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XV w.*, Kielce 1994, s. 23.

¹³ *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. Uruski, A. Włodarski, A. Kosiński, t. 1, Warszawa 1904, s. 152–153.

¹⁴ H. Karbowiak, *Anna Białaczowska...*, s. 5.

¹⁵ Tamże, s. 7–8.

¹⁶ *Matricularum Regni Polonie Summaria*, t. 4, nr 21 470, *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. A. Bieniaszewski, red. A. Gąsiorowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 199; *Urzednicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 106; F. Kiryk, *Urbanizacja...*, s. 23.

¹⁷ H. Karbowiak, *Anna Białaczowska...*, s. 9.

¹⁸ J. Wiśniewski, *Dekanat opoczyński*, s. 9.

¹⁹ Tamże, s. 10.

²⁰ A. Boniecki, *Herbarz...*, s. 224; J. Wiśniewski, *Dekanat opoczyński*, s. 10; J. P. Dekowski, *Opoczno...*, s. 93.

oraz strukturę władz miejskich²¹. On też wznosił klasycystyczny pałac, według projektu J. Kubickiego²². Po bezpotomnej śmierci Stanisława dobra przejęła rodzina, a w latach 1809–1810 wykupił je i scalił Ludwik Małachowski²³. Następnie dostały się w ręce jego córki Hortensji²⁴. W tym czasie Białaczów znacznie podupadł, a w 1869 r., wraz z reformą administracyjną w Rosji i represjami popowstaniowymi, stracił prawa miejskie. Hortensja swoje dobra w testamencie zapisała siostrzeńcowi Ludwikowi Broel-Platerowi²⁵. Platerowie próbowali podnieść dobra z upadku, co im się udało, ożywienie to jednak było krótkotrwałe.²⁶ W czasie II wojny światowej Białaczów nie został zniszczony, a w roku 1945 majątek upaństwowiono.

III

Rejon Białaczowa jest raczej mało rozpoznany pod względem archeologicznym. Związane jest to ze specyficzną sytuacją terenową tych okolic. Jak wykazały badania AZP, osadnictwo w przeszłości nigdy nie rozwijało się tutaj zbyt intensywnie (ilustr. 1)²⁷. Z terenu Białaczowa znane są tylko dwa stanowiska pradziejowe: stan. 1 i 2 (AZP 76–59/5 i 6). Na okres późnego średniowiecza datowane są jedynie relikty osady – stan. 6 (AZP 76–59/26), natomiast do stanowisk z okresu nowożytnego zaliczany jest przedmiot niniejszego opracowania – stan. 3 (AZP 76–59/7) oraz kompleks stanowisk – stan. 5–9 (AZP 76–59/27–32) zawierających skromne ślady osadnictwa w postaci ułamków naczyń glinianych. Powyższe stanowiska, z wyjątkiem dworu, znane są z badań archiwalnych lub powierzchniowych.

Kopiec dworski również długo nie wzbudzał zainteresowania badaczy. Do literatury wprowadził go A. Tosiek, analizujący problem średniowiecznych i nowożytnych budowli obronnych z terenu historycznego powiatu opoczyńskiego²⁸. Pierwsze badania wykopaliskowe przeprowadzone zostały w roku 1997²⁹.

²¹ M. Persak, *Studium rewitalizacji Białaczowa*, (maszynopis w WO SOZ w Kielcach) Warszawa 1984, s. 4.

²² *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński, B. Wolff, z. 8, *Powiat opoczyński*, oprac. H. Kozakiewiczowa, Warszawa 1958, s. 2–3.

²³ J. Piwek, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach białaczowskich w latach 1777–1939*, (maszynopis w Urzędzie Gminy w Białaczowie) Kielce 1979, s. 10, 87.

²⁴ Tamże, s. 235.

²⁵ Tamże, s. 241.

²⁶ M. Persak, *Studium rewitalizacji...*, s. 6.

²⁷ W. Długoszewska, *AZP – obszar 76–59*, – dokumentacja w archiwum Oddziału Terenowego SOZ w Piotrkowie Tryb., 1990; Z. Błaszczyk, *Archeologiczne Zdjęcie Polski w województwie piotrkowskim. Katalog stanowisk*, Piotrków Tryb. 2000, s. 162, 362, 383.

²⁸ A. Tosiek, *Osadnictwo obronne powiatu opoczyńskiego w średniowieczu i nowożytności*, maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Inst. Archeologii UŁ, Łódź 1989.

²⁹ Pracami archeologicznymi kierowali W. Długoszewska i J. Pietrzak.

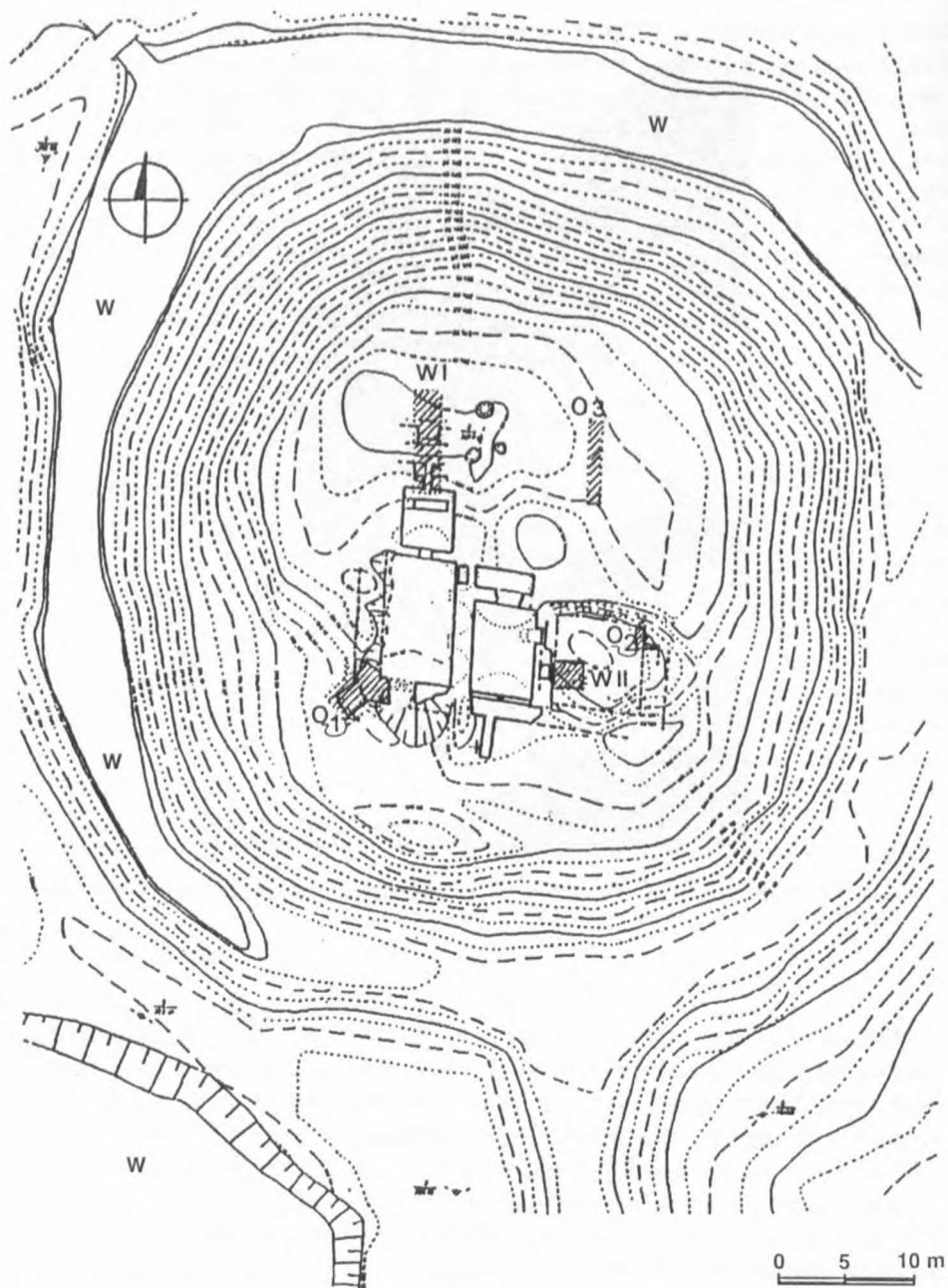

Ilustr. 1. Białaczów, stan. 3 (AZP 76-59/7). Lokalizacja stanowiska, skala 1:25 000

IV

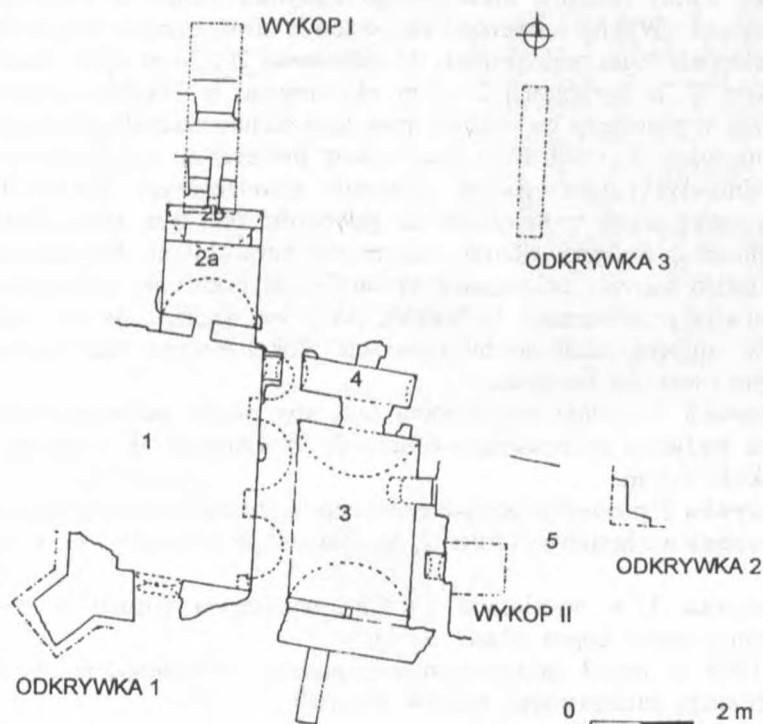
Stanowisko archeologiczne nr 3 w Białaczowie leży w południowo-wschodniej części założenia parkowego związanego z klasycystyczną rezydencją Małachowskich³⁰. Jest to teren podmokły porośnięty okazami starodrzewia. Kopiec w rzucie zbliżony jest do koła. U podstawy mierzy 57–60 m średnicy i wynosi się ponad otaczający go teren na 3–4 m. Stoki kopca nachylone są pod kątem 25 stopni, górne plateau mierzy 37–40 m średnicy (ilustr. 1). Nasyp otoczony jest częściowo nawodnioną fosą, której szerokość dochodzi do 9 m. Lustro wody znajduje się około 1,7–2 m poniżej otaczającego ją terenu. Większość fosi obecnie jest zamulona. Na szczycie kopca w centralnej

³⁰ M. Żurowska-Gangi, *Białaczów – założenie parkowe. Dokumentacja naukowo-historyczna*, maszynopis w Oddziale Terenowym SOZ w Piotrkowie Tryb., Kielce 1977, s. 19–23.

Ilustr. 2. Białaczów, stan. 3, gm. Białaczów. Plan warstwicowy kopca podworskiego z zaznaczeniem relikwów murowanego budynku
 WI, WII – wykopy archeologiczne, O1, O2, O3 – odkrywki archeologiczno-architektoniczne.
 Zasięg wykopów i odkrywek zaznaczono szrafowaniem ///

partii *plateau* znajdują się relikty murowanego budynku tworzące równoległoboczny ciąg trzech pomieszczeń uzupełniony w północno-zachodniej części o prostokątny aneks (ilustr. 2, 3).

Ilustr. 3. Białaczów, stan. 3, gm. Białaczów. Rzut reliktyw murowanego dworu na kopcu z zaznaczeniem wykopów i odkrywek
..... zasięg wykopów i odkrywek; cyframi arabskimi oznaczono lokalności przyziemia dworu

Celem prac przeprowadzonych w 1997 r. było wstępne określenie charakteru i chronologii obiektu co podyktowane zostało szybko postępującą destrukcją reliktyw budynku³¹. Dla realizacji tych zadań podjęto:

- szczegółową obserwację murów zachowanych w terenie, jak i odsłoniętych w wykopach i odkrywkach,
- analizę nawarstwień ziemnych oraz próbę datowania za pomocą ruchomego materiału zabytkowego.

³¹ W. Długoszewska, J. Pietrzak, *Białaczów, gm. Białaczów woj. piotrkowskie. Badania archeologiczno-architektoniczne reliktyw dworu na kopcu (stanowisko 3)*, maszynopis w Oddziale Terenowym SOZ w Piotrkowie Tryb., Łódź 1997, s. 3, 5, 9–11; Ciż, *Badania archeologiczno-architektoniczne i prace zabezpieczające przeprowadzone w obrębie reliktyw dworu na kopcu (stanowisko 3) w Białaczowie, gm. Białaczów woj. piotrkowskie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 1998, t. 4, s. 205–215.

Podczas prac wykonano dwa wykopy archeologiczne i trzy odkrywki.

Wykop I, o wymiarach $2 \times 7,5$ m, zlokalizowano w północno-zachodniej części kopca. Przylegał on swym krótszym bokiem do zewnętrznego lica północnej ściany reliktyw murowanego budynku (muru oznaczonego jako A na ilustr. 4). Wykop wytyczono na poziomie niwelacyjnym 206,56–207,20 m npm. i eksplorowano maksymalnie do głębokości 202,20 m npm. (ilustr. 2, 3).

Wykop II, o wymiarach 2×2 m usytuowano w obrębie pomieszczenia najbardziej wysuniętego na wschód, przy jego ścianie zachodniej (oznaczonego jako 5 na ilustr. 3). W trakcie prac wykop poszerzono o 0,5 m w kierunku zachodnim. Wytyczono go na poziomie niwelacyjnym 204,40–205,40 m npm. i eksplorowano maksymalnie do głębokości 202,70 m npm. (ilustr. 2, 3).

Eksplorację przeprowadzono warstwami naturalnymi. Usytuowanie wykopów miało na celu uchwycenie sytuacji stratygraficznej w obrębie kopca (na zewnątrz murowanego budynku), jak i we wnętrzu dworu, natomiast odkrywki archeologiczno-architektoniczne zlokalizowano tak, by uchwycić zasięg murowanego budynku.

Odkrywka 1 została usytuowana tak, aby objęła południowo-zachodni narożnik budynku murowanego (ilustr. 2, 3). Długość jej wynosiła 7,5 m, a szerokość 0,5 m.

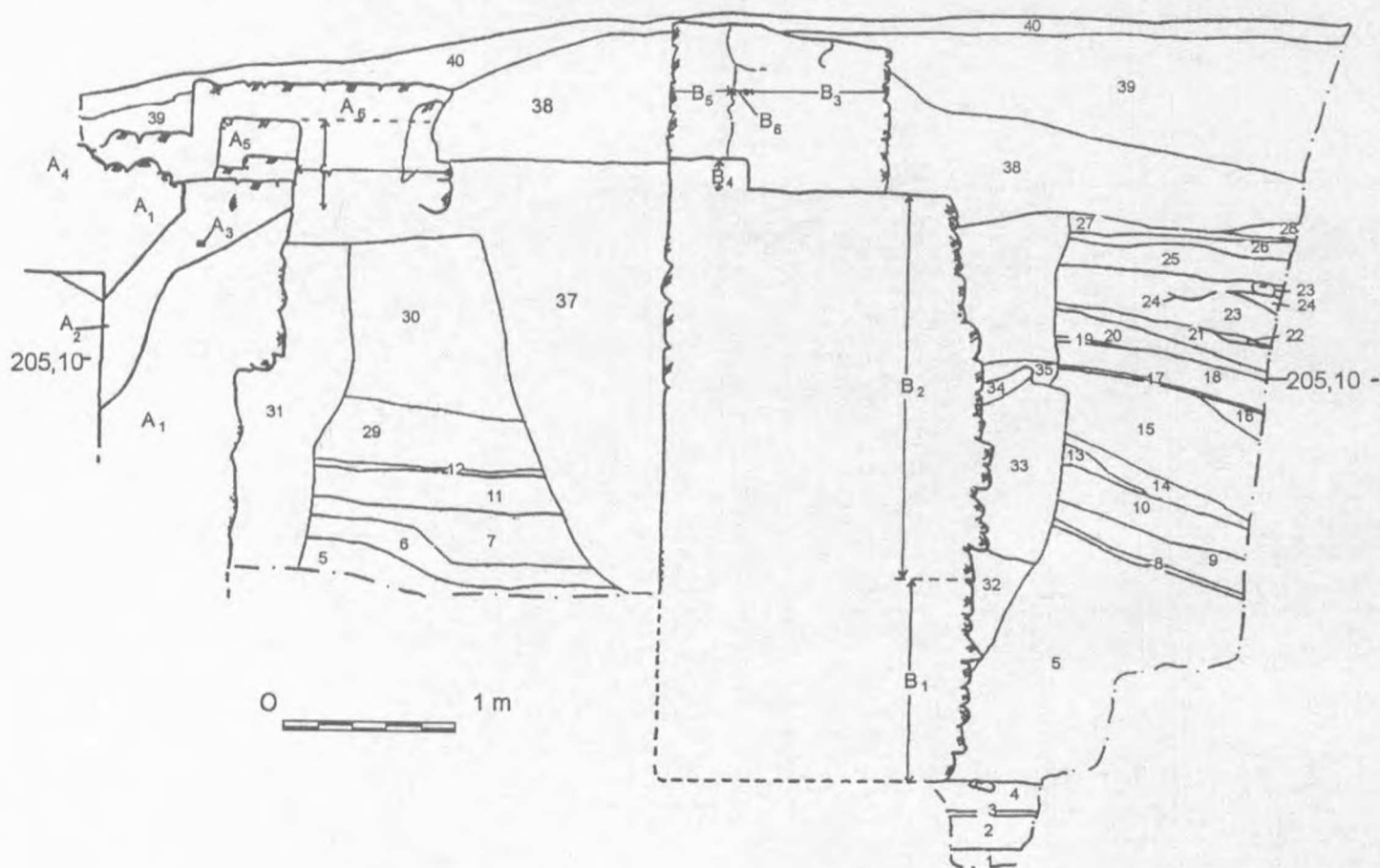
Odkrywka 2 pozwoliła poznać północno-wschodni (wewnętrzny) narożnik pomieszczenia wschodniego (ilustr. 2, 3). Długość jej wynosiła 4 m, a szerokość 0,5 m.

Odkrywka 3, o wymiarach 1×6 m, wytyczona została w północno-wschodniej części kopca (ilustr. 2, 3).

W 1998 r. został przeprowadzony nadzór archeologiczny w związku z konserwacją zachowanych murów dworu³².

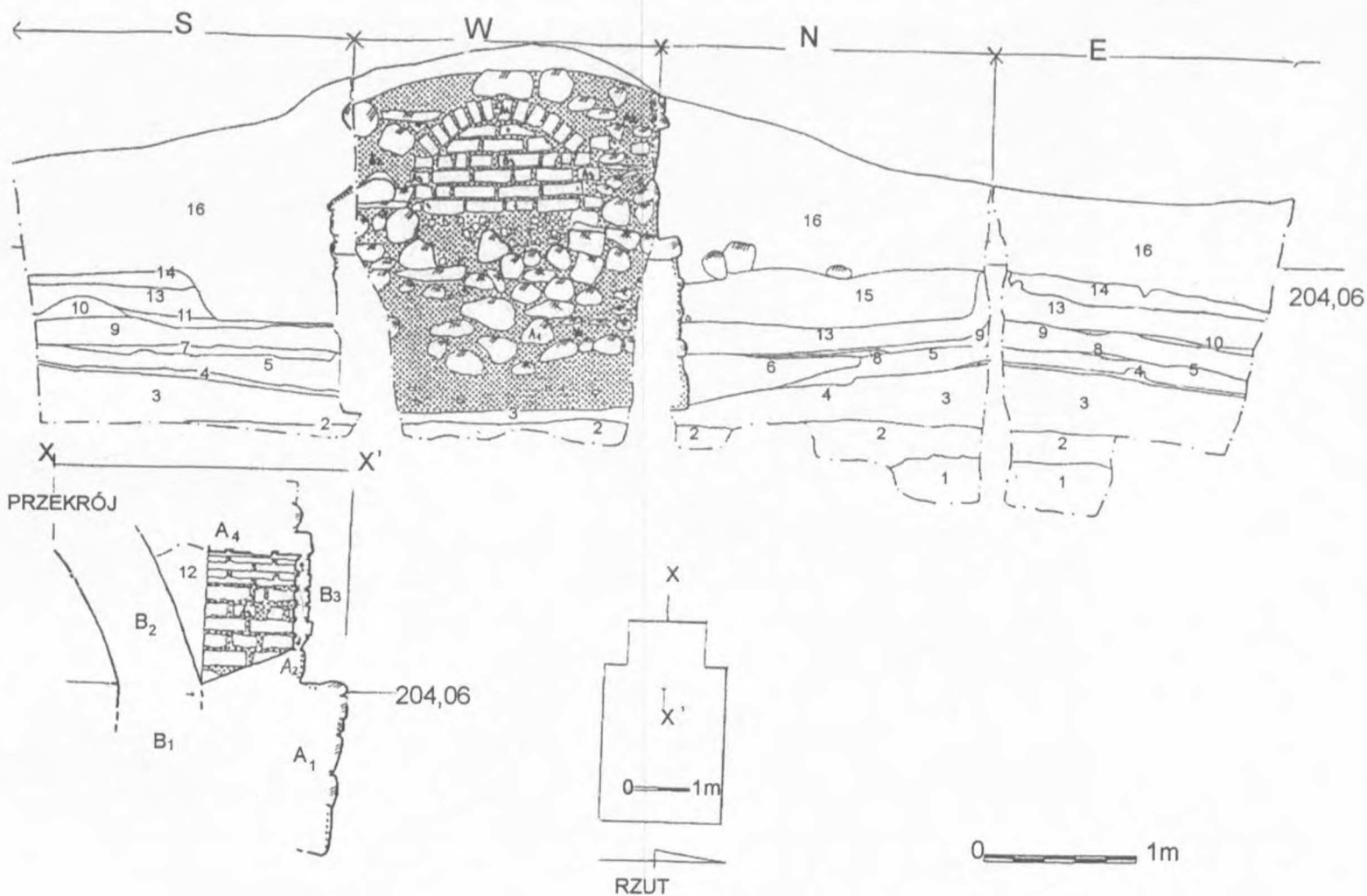
Wykop I pozwolił na obserwację sytuacji stratygraficznej kopca dworskiego. Eksplorowane nawarstwienia otrzymały ciągłą numerację: od 1 do 40 (ilustr. 4). Widoczny na profilu zachodnim układ przecięty jest wkopem fundamentowym muru oznaczonego jako B (ilustr. 4), sięgającym aż do warstw naturalnych. Sytuacja po obu jego stronach przedstawia się inaczej. Nawarstwienia oznaczone numerami od 1 do 4 widoczne po północnej stronie profilu to kolejno: żółty piasek – calec, czarna próchnica, ciemnożółty piasek ze żwirem, czarna próchnica. Nie pozyskano z nich materiału ruchomego i prawdopodobnie wszystkie były pochodzenia naturalnego. Powyżej spoczywał pierwotny nasyp kopca (nr 5 na ilustr. 4). Była to warstwa szarobrazowego piasku z gliną o miąższości dochodzącej do 1,5 m. Pozyskany z niej materiał nie był liczny i stanowiły go ułamki naczyń glinianych. Zalegające powyżej nawarstwienia związane są z użytkowaniem

³² J. Dziubecki, J. Pietrzak, *Białaczów, gmina Białaczów, województwo piotrkowskie. Konserwatorski i archeologiczno-architektoniczny nadzór nad wstępnymi pracami zabezpieczającymi relikty dworu na kopcu (stanowisko 3)*, maszynopis w Oddziale Terenowym SOZ w Piotrkowie Tryb., Łódź 1998.

Ilustr. 4. Białaczów, stan. 3, gm. Białaczów. Wykop I – profil zachodni

A₁ – mur z łamanego piaskowca i kamieni polnych na zaprawie kamienniej, A₂ – otwór okienny w murze A₁ przesklepiony płaskim łodem piaskowca, A₃ – pręt stalowy – kuty płaskownik – wmurowany w węgary A₂, A₄ – sklepienie piwnicy partią północną – wykonane z łamanego piaskowca związanego zaprawą wapienną, A₅ – mur z łamanego piaskowca i cegły na zaprawie wapiennej – kontynuacja muru A₁ na kolejnej kondygnacji, A₆ – mur z łamanego piaskowca na zaprawie kamienniej przewiązany z A₁ i A₅ – lico węgara otworu A₂, B₁ – mur z łamanego piaskowca i kamieni polnych, budowane z użyciem niewielkiej ilości zaprawy wapiennej, B₂ – mur z łamanego piaskowca i kamieni polnych z niewielką domieszką cegły sztrycharskiej, B₃ – węgar otworu lub wnęki wymurowany z rozbiórkowej cegły i łamanego piaskowca, B₄ – mur z łamanego piaskowca na zaprawie wapiennej – relikty ścianki – pleców wnęki lub progu otworu, B₅ – strzypie B₄; 1 – żółty piasek – calec, 2 – czarna próchnica – humus pierwotny, 3 – ciemnożółty piasek ze żwirem, 4 – czarna próchnica, 5 – żółtobrazowy piasek z gliną, 6 – szara próchnica z żółtym piaskiem, 7 – żółty piasek, 8 – ciemnoszara próchnica z bardzo drobnymi okruchami cegły i zaprawy wapiennej, 9 – szarożółty piasek z okruchami cegły i zaprawy wapiennej, 10 – brunatna próchnica z piaskiem, okruchami cegły i zaprawy wapiennej, 11 – czarna spiaszczona próchnica z przewarstwieniami szarego piasku, węglami drzewnymi i miałem polepy, 12 – żółty piasek z drobnymi okruchami cegły i zaprawy wapiennej, 13 – żółtobrazowa glina z wtrętami piasku, 14 – brunatna próchnica z piaskiem, okruchami cegły i zaprawy wapiennej, 15 – brązowy piasek z gliną, próchnicą, dużą ilością okruchów cegły i zaprawy wapiennej oraz polepy, 16 – żółta glina przemieszana z szarą próchnicą, śladami węgla drzewnego i zaprawy wapiennej, 17 – żółta glina, 18 – szaroczarna próchnica z okruchami cegły i śladami zaprawy wapiennej, 19 – miał polepy, 20 – szaroczarna próchnica z drobnymi okruchami cegły i śladami zaprawy wapiennej, 21 – beżowo-szarozielona glina z domieszką piasku, 22 – słabo wypalona polepa, 23 – żółto-szarozielona glina z dużymi wtrętami próchnicy i śladami cegły, 24 – polepa, 25 – szaroczarna spiaszczona próchnica z domieszką spalenizny, okruchami cegły i zaprawy wapiennej, 26 – polepa z żółtozieloną gliną, 27 – żółtozielona glina ze śladami polepy, 28 – szarożółty piasek z przewarstwieniami bryłek zaprawy wapiennej w spągu, 29 – szary piasek z wtrętami zielonkawej gliny, okruchami cegły i zaprawy wapiennej oraz węglami drzewnymi, 30 – brązowoszary piasek z próchnicą, gliną, okruchami cegły i zaprawy wapiennej oraz węglami drzewnymi – zasypisko wkopu, 31 – sypki brązowy piasek z próchnicą, gliną, okruchami cegły i zaprawy wapiennej oraz węglami drzewnymi – zasypisko wkopu, 32 – żółty piasek z wtrętami szarej próchnicy – zasypisko wkopu, 33 – żółty piasek z wtrętami szarej próchnicy ze śladami cegły – zasypisko wkopu, 34 – spalenizna ze śladami polepy – zasypisko wkopu, 35 – żółtozielona glina – zasypisko wkopu, 36 – szarobrunatna spiaszczona próchnica z wtrętami i przewarstwieniami cegły – zasypisko wkopu, 37 – brunatnoszara spiaszczona próchnica, z wtrętami i przewarstwieniami cegły – zasypisko wkopu, 38 – rumosze łamanego piaskowca, ułamków cegły i bryłek zaprawy wapiennej przemieszany z szarobrunatnym piaskiem, 39 – szarobrunatny piasek – rumosze łamanego piaskowca, ułamków cegły i bryłek zaprawy wapiennej, 40 – szara próchnica – humus

Ilustr. 5. Białaczów, stan. 3, gm. Białaczów. Wykop II – profile południowy, zachodni, północny, wschodni; przekrój X-X'; rzut wykopu
 A₁ – mur z łamanego piaskowca i kamieni polnych spojenych zaprawą wapienną, A₂ – mur jak wyżej, pozbawiony lica, A₃ – węgary otworu okiennego pierwotnego w murze, wykonane z cegły sztrycharskiej łączonej zaprawą wapienną, A₄ – nadproże otworu A₃ materiał jak w A₂, B₁ – mur z łamanego piaskowca łączonego zaprawą wapienną – węzłowie sklepienia B₂, B₂ – sklepienie z łamanego piaskowca i cegły sztrycharskiej, łączonych zaprawą wapienną, B₃ – zamurowanie otworu A₃ w murze A, wykonane z cegły sztrycharskiej, łączonej zaprawą wapienną, 1 – żółty piasek – calec, 2 – żółty piasek z przemyciami szarobrązowej próchnicy, 3 – szarobrązowa próchnica – humus pierwotny, 4 – polepa, 5 – szaroczarna próchnica z wtrętami żółtej gliny, 6 – żółta glina z wtrętami szarej próchnicy, 7 – biały piasek, 8 – rozkruszona zaprawa wapienna, 9 – szarżółta próchnica z piaskiem, dużą ilością okruchów cegły i zaprawy wapiennej oraz śladami węgla drzewnych, 10 – biały piasek z wtrętami węgla drzewnych, 11 – węgle drzewne, 12 – brunatna gliniasta próchnica z okruchami cegły i zaprawy wapiennej oraz okrzeskami łamanego piaskowca, 13 – szara, silnie spiaszczona próchnica z domieszką gliny oraz nielicznymi okruchami cegły i węglami drzewnymi, 14 – zaprawa wapienna z nielicznymi okruchami cegły, 15 – szara silnie spiaszczona próchnica z nielicznymi okruchami cegły i węglami drzewnymi, 16 – szara silnie spiaszczona próchnica z dużą ilością kamieni polnych i blokami łamanego piaskowca

nasypu ziemnego. Po stronie północnej profilu była to ciemnoszara próchnica z bardzo drobnymi okruchami cegły i zaprawy wapiennej (nr 8). W części południowej odpowiadały jej warstwy szarej próchnicy i żółtego piasku (nr 6 i 7), czarnej próchnicy z piaskiem, węglami drzewnymi i polepą (nr 11) oraz żółtego piasku z okruchami cegły i zaprawy wapiennej (nr 12). Z omawianej fazy nieliczny materiał ruchomy pozyskano jedynie z warstwy 11. Miąższość tych warstw wahała się od kilku (8 i 12) do 30 cm (7). Nawarstwienia zalegające powyżej związane były z niwelacją terenu pod budowę murowanego budynku. W części północnej były to warstwy szarozółtego piasku (nr 9), brunatnej próchnicy z piaskiem przemieszane z gruzem ceglanym i zaprawą wapienną (10 i 14) oraz żółtobrazowej gliny z piaskiem (13). Miąższość ich nie przekraczała 20 cm. Po południowej części profilu z tymi sekwencjami można łączyć warstwę szarego piasku z zielonkawą gliną przemieszaną z okruchami cegieł i zaprawą wapienną oraz ze spalenizną w stropie (nr 29), grubość jej wynosiła 30–40 cm. Z warstw niwelacyjnych pozyskano dużą ilość przemieszanego materiału ruchomego, głównie w postaci ułamków naczyń glinianych.

Sekwencje zalegające powyżej związane są z budową i użytkowaniem murowanego dworu. Po północnej stronie profilu kolejno są to: brązowy piasek z gliną, próchnicą, polepą i dużą ilością gruzu ceglanego (nr 15), żółta glina przemieszana z szarą próchnicą, śladami węgla drzewnych i zaprawą wapienną (nr 16), żółta glina (17), szaroczarna próchnica z drobnym gruzem ceglanym (18), miał polepy (19), szaroczarna próchnica z drobnymi okruchami cegły i śladami zaprawy wapiennej (20), beżowo-szarozielona glina z domieszką piasku (21), słabo wypalona polepa (22), żółto-szaro-zielona glina z dużymi wtrętami próchnicy i śladami cegły (23), polepa (24). W południowej części profilu z omawianą fazą łączyć należy warstwę brązowoszarego piasku przemieszanego z gliną, próchnicą, drobnym gruzem ceglanym i węglami drzewnymi (nr 30). Miąższość tych warstw (z wyjątkiem 15 i 30) wahała się w granicach kilkunastu centymetrów. Materiał ruchomy najliczniej wystąpił w warstwach 20 i 21 (98 i 125 zabytków) i były to głównie ułamki naczyń glinianych.

Kolejne sekwencje odłożyły się podczas rozbudowy dworu. W północnej części były to warstwy o niewielkiej miąższości – po kilka, kilkanaście centymetrów, z których pozyskano dużą liczbę fragmentów naczyń glinianych i kafli płytowych (tab. 1). Były to nawarstwienia szaroczarnej spiaszczonej próchnicy z domieszką spalenizny, okruchami cegły i zaprawy wapiennej (25), polepy z żółtozieloną gliną (26 i 27), szarozółtego piasku z przewarstwieniami bryłek zaprawy wapiennej w spągu (28). Z tą fazą w części południowej związane było zasypisko wkopu fundamentowego muru A (na ilustr. 4). W skład tej warstwy wchodził brązowy piasek z próchnicą, gliną, gruzem ceglanym i spalenizną (31). Materiał ruchomy z niej wydobyty to jedynie 13 fragmentów ceramiki naczyniowej.

Tabela 1

Charakterystyka liczbowa zabytków ruchomych

Wykop	Warstwa	Ceramika naczyniowa	Kafle		Zabytki		Destrukty kości
			naczy- niowe	plytowe	szklane	metalowe	
I	40	—	—	—	—	—	—
	39	20	—	7	—	3	—
	38	63	—	3	1	1	—
	37	585	4	—	—	3	16
	33–36	647	1	7	—	3	5
	32	3	—	—	—	—	1
	31	13	—	—	—	—	—
	30	12	—	—	—	—	—
	29	453	—	1	—	3	44
	28	106	3	32	—	—	—
	27	23	—	—	—	—	—
	26	114	2	115	—	—	—
	25	210	—	—	—	1	3
	24	—	—	—	—	—	—
	23	49	6	4	—	1	—
	22	—	—	—	—	—	—
	21	117	3	1	—	1	3
	20	92	—	2	—	—	4
	19	—	—	—	—	—	—
	18	55	—	—	1	3	7
	16–17	—	—	—	—	—	—
	15	36	—	—	—	1	—
	13–14	20	—	—	—	—	—
	12	—	—	—	—	—	—
	11	15	—	—	—	—	—
	10	190	—	—	—	1	21
	6–9	—	—	—	—	—	—
	5	21	—	—	—	—	—
	1–4	—	—	—	—	—	—

Tabela 1 (cd.)

Wykop	Warstwa	Ceramika naczyniowa	Kafle		Zabytki		Destrukty kości
			naczy- niowe	plytowe	szklane	metalowe	
II	powierzchnia	2	–	–	–	1	–
	16	17	1	–	106	–	–
	13–15	–	–	–	–	–	–
	12	39	–	–	2	–	–
	7–11	–	–	–	–	–	–
	6	1	–	–	–	–	–
	1–5	–	–	–	–	–	–
Odkrywka 3		19	–	10	1	–	–
Nadzór 1998		53	–	–	17	–	–
Razem		2 975	20	224	128	22	104

Warstwy oznaczone jako 32–37 stanowiły zasypisko wkopu fundamentowego muru B, był to żółty piasek, szara próchnica i żółtozielona glina przemieszane z uławkami cegły, spalenizną i polepą. Pozyskano z nich bardzo dużą ilość zabytków ruchomych, głównie uławków naczyń glinianych (tab. 1).

Nawarstwienia przykrywające układ stratygraficzny wykopu I (nr 38 i 39) powstały podczas destrukcji murowanego budynku. W ich skład wchodziły szarobrunatny piasek, rumosz łamanego piaskowca i gruz ceglany. Ruchomy materiał z nich pozyskany stanowiły przede wszystkim ułamki nowożytnych naczyń glinianych i przedmioty współczesne.

Humus współczesny (szara próchnica) oznaczony jako 40 na ilustr. 4 nie dostarczył zabytków ruchomych.

Wykop II pozwolił zaobserwować sytuację stratygraficzną wewnątrz budynku murowanego. Nawarstwienia otrzymały ciągłą numerację od 1 do 16 (ilustr. 5). Warstwy 1–3, pochodzenia naturalnego, to kolejno: żółty piasek, żółty piasek z przemykami szarobrązowej próchnicy, szarobrązowa próchnica. Na nich spoczywały warstwy będące poziomami użytkowymi pomieszczenia, w którym założono wykop. Były to polepa (4), szaroczarna próchnica z wtrętami żółtej gliny (5), żółta glina z wtrętami szarej próchnicy (6), biały piasek (7), rozkruszona zaprawa wapienna (8), szarożółta próchnica z piaskiem, dużą ilością okruchów cegły i zaprawy wapiennej oraz śladami węgla drzewnych (9), biały piasek z wtrętami węgla drzewnych (10), węgle drzewne (11) – będące reliktem spalonej drewnianej podłogi. Z warstw tych pozyskano znikomą liczbę zabytków ruchomych.

Inny charakter miała warstwa 12 (brunatna gliniasta próchnica z okruciami cegły i zaprawy wapiennej oraz okrzeskami łamanego piaskowca) będąca zasypiskiem pachy sklepiennej powstałej pomiędzy murem dzielącym pomieszczenia 3 i 5 (oznaczonym jako A na ilustr. 5), a nowopowstałym sklepieniem (oznaczonym jako B na ilustr. 5) w pomieszczeniu 3. Pozyskano z niej stosunkowo dużo ułamków ceramiki naczyniowej i dwa zabytki szklane.

Wszystkie pozostałe sekwencje powstały, kiedy dwór nie był już zamieszkiwany i służył jako lodownia. Były to szara, silnie spiaszczona próchnica z domieszką gliny oraz nielicznymi okruciami cegły i węglami drzewnymi (13), która w północnej partii wykopu zniszczyła wspomniany wyżej poziom użytkowy, zaprawa wapienna z nielicznymi okruciami cegły (14), szara, silnie spiaszczona próchnica z nielicznymi okruciami cegły i śladami węgla drzewnych (15). Układ stratygraficzny wykopu II przykrywa warstwa 16 (szara silnie spiaszczona próchnica z dużą liczbą kamieni polnych i blokami łamanego piaskowca). Pozyskano z niej dużą liczbę zabytków szklanych.

Eksploatację odkrywki 1 prowadzono w obrębie brunatnoszarej próchnicy stanowiącej warstwę humusu współczesnego i przerwano po odsłonięciu korony muru.

Odkrywkę 2 także eksplorowano do poziomu korony muru. Prace prowadzono w obrębie szarej próchnicy przemieszanej z dużą liczbą kamieni polnych i blokami łamanego piaskowca (znanej jako warstwa 16 wykopu II).

Eksploatacja odkrywki 3 odbywała się w obrębie szarej próchnicy – humusu współczesnego oraz zalegających poniżej warstw związanych z destrukcją dworu, a składających się z łamanego piaskowca, ułamków cegły, bryłek zaprawy wapiennej przemieszanych z szarobrunatnym piaskiem. Stwierdzono, że w tym rejonie nie ma śladów murowanego budynku.

Ruchomego materiału zabytkowego dostarczyła tylko odkrywka 3 i były to ułamki naczyń glinianych oraz zabytki szklane.

Ponadto mobilia pozyskano w trakcie nadzoru przeprowadzonego w 1998 r. (tab. 1).

Podczas omawianych badań pozyskano łącznie 3473 zabytków ruchomych. Większość z nich (ok. 60%) pochodziła z warstw przemieszanych. Poddano je analizie technologiczno-formalnej. Łącznie opisano grupy artefaktów pochodzące z nawarstwień składających się na poszczególne fazy użytkowania kopca, murowanego budynku oraz z warstw zasypiskowych. Metodę taką obrano ze względu na znaczne rozwarstwienie układów stratygraficznych w wykopach i możliwość wydzielenia większych jednostek. Natomiast charakterystykę ilościową zabytków pozyskanych z poszczególnych warstw prezentuje tabela 1.

Najliczniejszą grupę mobiliów stanowiła ceramika naczyniowa 2975 ułamków. Ponad 95% zbioru wydobyto z wykopu I. Ułamki naczyń poddano analizie makroskopowej, obserwując stare, lekko oczyszczone

Tabela 2

Udział procentowy ceramiki naczyniowej poszczególnych grup technologicznych

Wykop	Warstwa	A	B	B/Db	B/Dc	C	Db	Dc	E	F
I	39	–	40	5	–	10	5	25	10	5
	38	3,17	74,61	4,76	6,35	3,17	1,59	4,76	–	1,59
	37	3,59	61,2	10,09	10,26	0,34	3,93	5,81	2,22	2,56
	33–36	1,24	48,69	19,01	11,13	4,48	2	9,43	2,78	1,24
	32	33,33	33,33	–	–	–	3,33	–	–	–
	31	–	46,16	–	7,69	–	7,69	–	30,77	7,69
	30	–	58,34	8,33	16,67	–	8,33	8,33	–	–
	29	7,73	31,79	3,75	24,72	0,66	1,99	25,39	3,09	0,88
	28	–	70,76	15,09	5,66	–	2,83	4,72	0,94	–
	27	–	65,22	4,35	13,04	–	–	13,04	–	4,35
	26	–	64,04	10,53	9,65	–	4,38	6,14	5,26	–
	25	–	82,68	–	7,14	0,48	2,86	1,43	4,28	0,95
	24	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	23	–	36,74	20,41	12,25	10,2	6,12	4,08	4,08	6,12
	22	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	21	1,71	39,22	8,55	21,37	2,56	5,13	13,67	2,56	5,13
	20	1,09	67,32	8,69	10,87	1,09	4,35	3,26	2,17	1,09
	19	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Tabela 2 (cd.)

Wykop	Warstwa	A	B	B/Db	B/Dc	C	Db	Dc	E	F
I	18	5,45	54,55	5,45	30,91	–	–	–	1,82	1,82
	16–17	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	15	–	22,22	–	50	–	–	27,78	–	–
	13–14	5	45	5	30	–	–	15	–	–
	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	11	33,33	33,33	33,33	–	–	–	–	–	–
	10	6,32	35,26	21,58	28,42	1,05	6,32	–	1,05	–
	6–9	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	5	–	19,05	19,05	38,09	9,52	–	14,29	–	–
	1–4	–	–	–	–	–	–	–	–	–
II	powierzchnia	–	100	–	–	–	–	–	–	–
	16	–	29,42	23,53	11,76	–	11,76	–	23,53	–
	13–15	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	12	–	71,79	7,69	2,57	2,57	2,57	7,69	–	5,12
	7–11	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	6	–	100	–	–	–	–	–	–	–
	1–5	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Odkrywka 3	–	5,26	47,37	10,53	–	–	–	5,26	15,79	15,79
Nadzór 1998	–	–	7,55	39,62	–	–	3,77	1,89	47,17	–

przełomy. Ponieważ fragmentaryczność zbioru była znaczna, ułamki podzielono na kategorie wielkościowe wg A. Buko³³. Analiza formalno-technologiczna została ujęta tabelarycznie (choć tej partii opracowania nie zamierzam opublikować) na podstawie zmodyfikowanego kwestionariusza A. Hunicza³⁴, w którym posługiwano się terminologią zaproponowaną przez J. Kruppé³⁵, oraz dla poszczególnych grup technologicznych oznaczeniami według L. Kajzera³⁶. Dodatkowo wprowadzono grupę (ponad 25% zbioru) B/D, która łączyła cechy wypału w atmosferze zaawansowanej utleniającej i redukcyjnej. Podzielona została na dwie podgrupy B/Db – naczynia wykonane z białych glin kaolinowych i B/Dc – z glin żelazistych. Produkcja ta była przypadkowa, a ich duży udział obrazuje słabą jakość garncarstwa w obrębie omawianego stanowiska.

Ceramikę naczyniową pozyskaną z pierwotnego nasypu kopca (warstwa 5) zaliczono do grup technologicznych B, B/Db, B/Dc, C, Dc. Zabytki te oprócz C i B/Db, wykazywały podobieństwa składu masy ceramicznej i sposobu formowania naczyń. Wykonane były z glin schudzanych przeważnie gruboziarnistym³⁷ tłucznem dodawanym w dużych lub średnich ilościach. Formowano je metodą taśmowo-ślizgową, o czym świadczą ślady zlepiania taśm na ściankach oraz podsypki na ułamkach den. Fragmenty grupy B/Db wykonane były z masy schudzonej kompozycją średnioziarnistego piasku i tłucznia. Natomiast zabytki zaliczone do grupy C wykazywały małą ilość domieszki w postaci drobnoziarnistego piasku. Na ściankach naczyń obu tych grup nie stwierdzono śladów zlepiania taśm. Ułamki te (z wyjątkiem C) charakteryzowały się niewłaściwym procesem wypału, o czym świadczyły wielobarwne przełomy. W obrębie tej warstwy nie wyróżniono form naczyń.

Z fazy początkowego użytkowania kopca niewielką liczbę ułamków naczyń dostarczyła jedynie warstwa 11. Do grupy A zaliczono grubościennie ułamki wykonane z glin żelazistych schudzonych gruboziarnistym tłucznem. Na ich ściankach widoczne były wyraźne ślady zlepiania taśm. Pozostałe ułamki należały do grup B i C. Pod względem technologicznym odpowiadały one analogicznym naczyniom pochodzącym z warstwy 5. Również ta warstwa nie dostarczyła fragmentów nadających się do rekonstrukcji form.

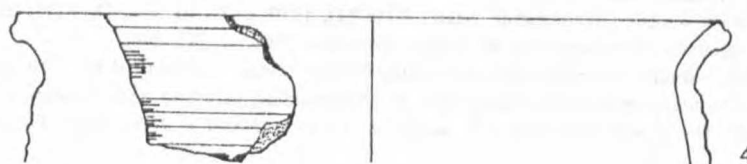
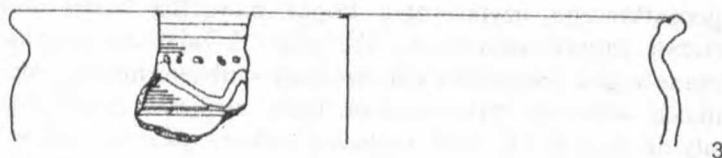
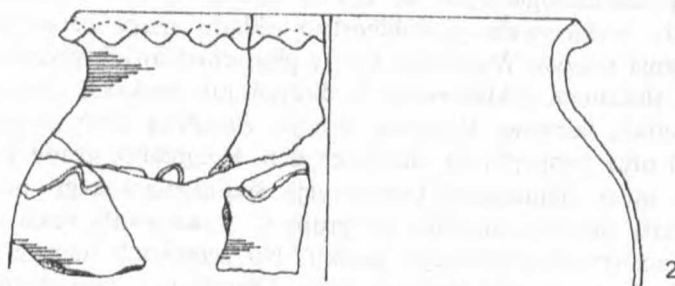
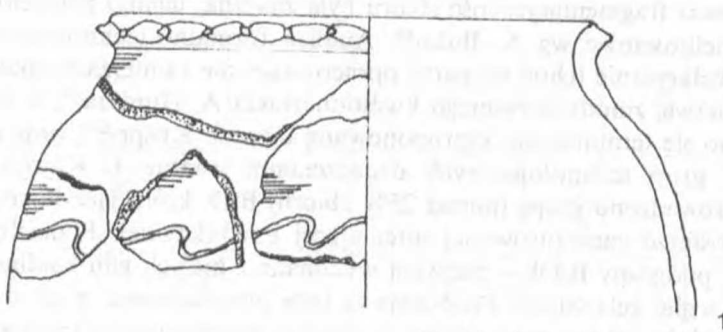
³³ A. Buko, *Problemy analizy opisowej wyrobów garncarskich zachowanych fragmentarycznie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej KHKM), 1979, t. 27, nr 2, s. 187–205; tenże, *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław 1991, s. 235–244.

³⁴ A. Hunicz, *Studia z archeologii wczesnośredniowiecznego Lublina*, Warszawa 1982 (przykład tabeli z zapisem cech technologicznych i morfologicznych ceramiki naczyniowej), s. 49.

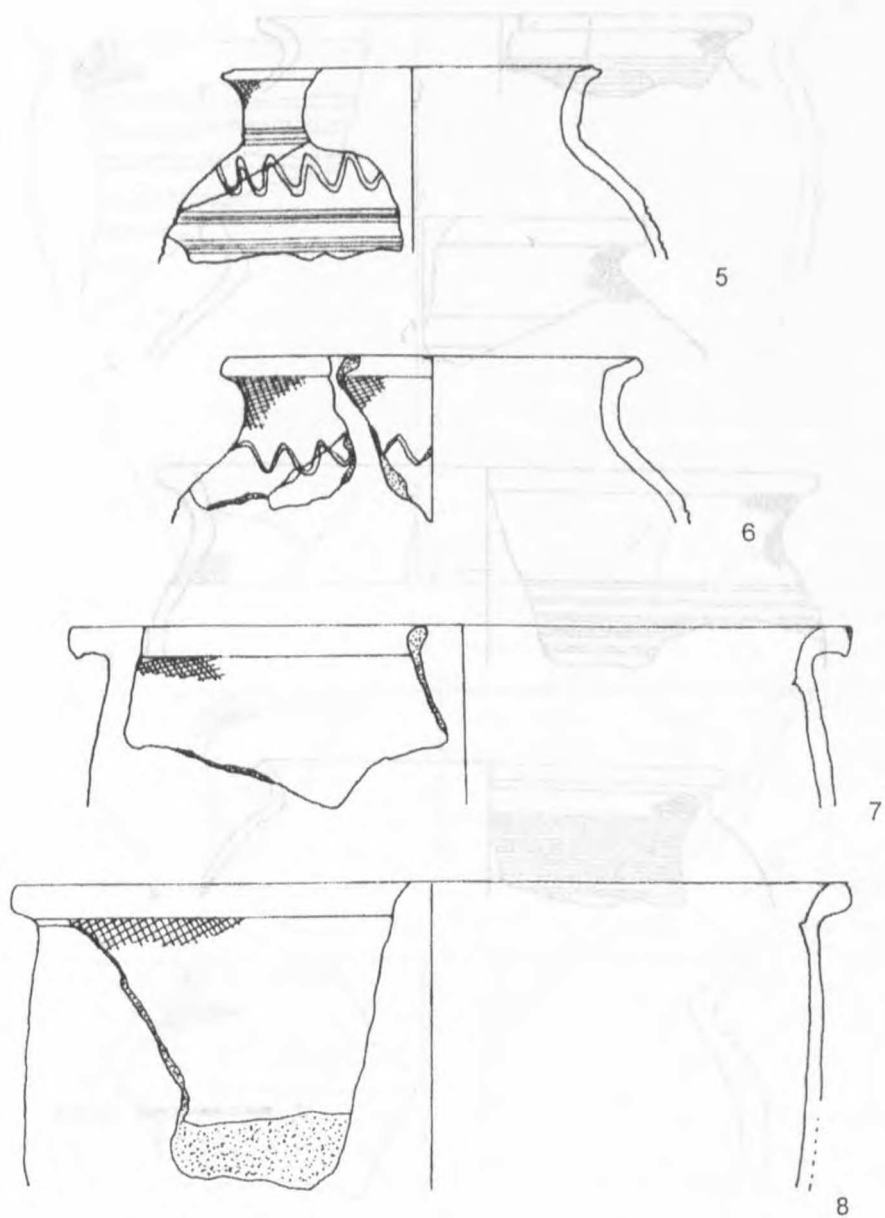
³⁵ J. Kruppé, *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*, Wrocław 1961, s. 38–40.

³⁶ L. Kajzer, *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, KHKM 1984, t. 34, nr 2, s. 202–203; tenże, *W sprawie waloryzacji masowych zbiorów ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej*, KHKM 1991, t. 39, nr 4, s. 467–484.

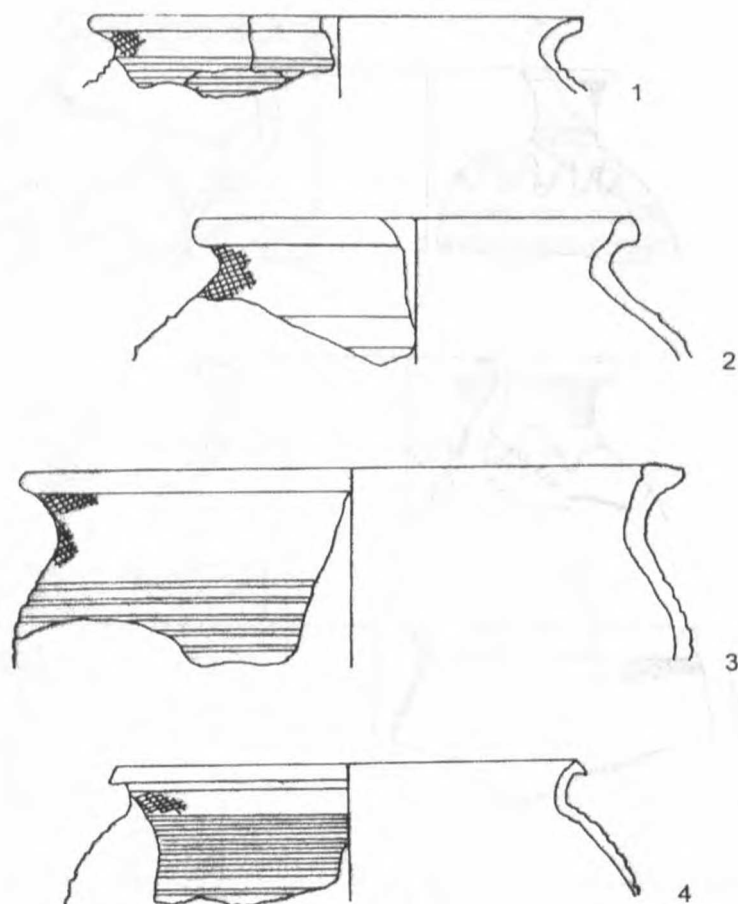
³⁷ Dla omawianego zbioru ceramiki naczyniowej przyjęto następujące wielkości domieszki schudzającej: drobnoziarnista 0,1–0,4 mm; średnioziarnista 0,5–0,9 mm; gruboziarnista 1 mm i większa.

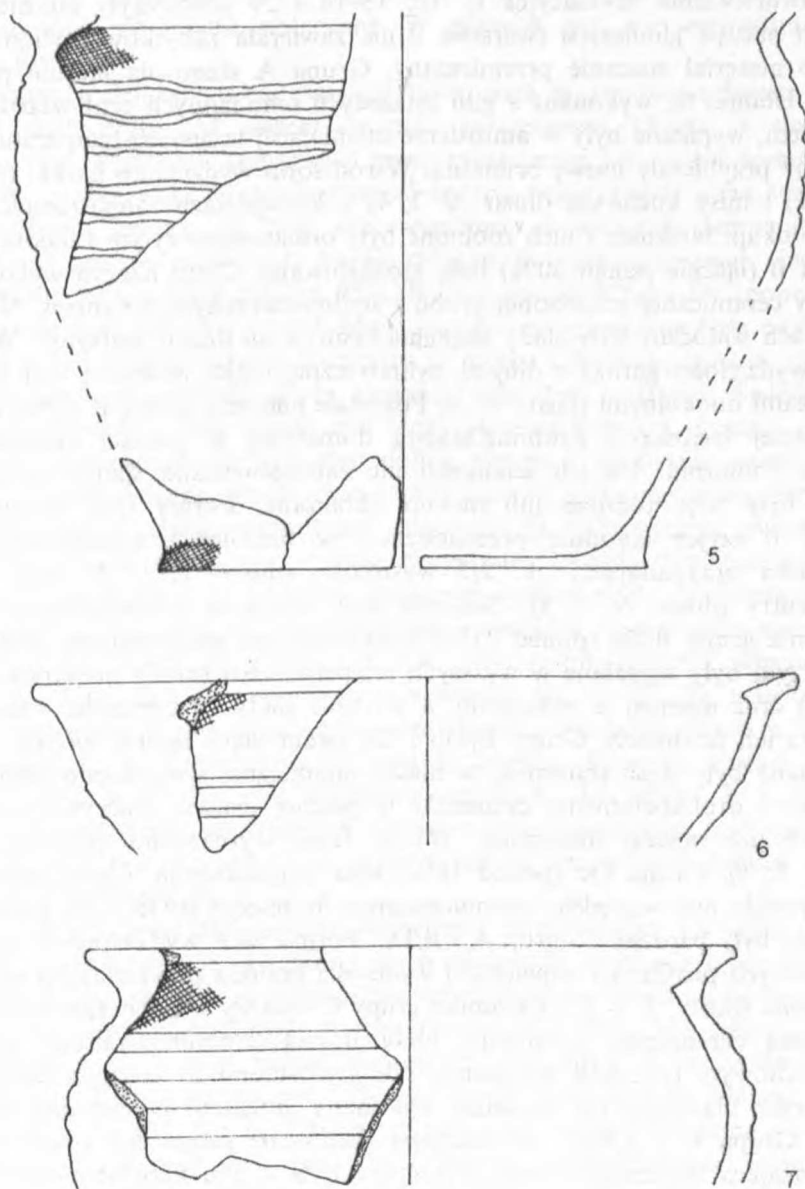
0 5 Cm

Ilustr. 6. Białaczów, stan. 3, gm. Białaczów. Ceramika naczyniowa
1-3 – grupa technologiczna A, wykop I, warstwa 29; 4 – grupa technologiczna A, wykop I,
warstwa 10; 5, 6 – grupa technologiczna B, wykop I, warstwa 29; 7, 8 – grupa technologiczna
B, warstwa 10

0 5 cm

Ilustr. 7. Białaczów, stan. 3, gm. Białaczów. Ceramika naczyniowa
 1, 2 – grupa technologiczna B, wykop I, warstwa 29; 3, 4 – grupa technologiczna B, wykop I, warstwa 10; 5 – grupa technologiczna B, wykop I, warstwa 37; 6, 7 – grupa technologiczna B, wykop I, warstwy 33–36

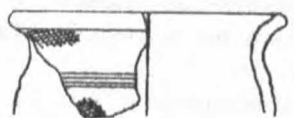
Nawarstwienia niwelacyjne tj. 10, 13–14 i 29 dostarczyły łącznie 633 ułamki naczyń glinianych (warstwa 9 nie zawierała zabytków ruchomych). Był to materiał znacznie przemieszany. Grupa A stanowiła łącznie ponad 7,5%. Ułamki te, wykonane z glin żelazistych schudzonych gruboziarnistym tłucznem, wypalane były w atmosferze utleniającej w niskich temperaturach. Czerepy przybierały barwę brunatną. Wśród form wydzielono garnki (ilustr. 6: 1, 2) i misy kuchenne (ilustr. 6: 3, 4) o krawędziach zaopatrzonych we wrąb i okap. Niektóre z nich zdobione były ornamentem rytym i nakłuciami. Grupa B (łącznie ponad 30%) była zróżnicowana. Część naczyń wykonano z masy ceramicznej schudzonej grubo i średnioziarnistym tłucznem. Na ich ściankach widoczne były ślady zlepiania taśm, a na dnach podsypki. Wśród form wydzielono garnki o długiej, cylindrycznej szyjce zdobione liną falistą i żłobkami dookołnymi (ilustr. 6: 5). Pozostałe naczynia grupy B wykazywały najczęściej średnio- i drobnoziarnistą domieszkę w postaci kompozycji piasku i tłuczni. Na ich ściankach nie zaobserwowano śladów zlepiania taśm, były więc toczone lub mocno obtaczane. Formy tych naczyń to garnki o szyjce łagodnie przechodzącej w brzusec i największej jego wydętości przypadającej ok. 2/3 wysokości (ilustr. 7: 1, 2) oraz misy – makutry (ilustr. 6: 7, 8). Niektóre były zdobione ornamentem rytym. Naczynia grupy B/Dc (ponad 27%) technologicznie przypominały grupę A, przy czym były wypalane w wyższych temperaturach (miały pomarańczową barwę) oraz mocniej je obtaczano, a wyraźne ślady tej czynności widoczne były na ich ściankach. Grupy B/Db i Db (stanowiące łącznie niecałe 13%) wykonane były dość starannie, w masie ceramicznej stwierdzono obecność średnio- i drobnoziarnistej domieszki w postaci piasku. Naczynia te były toczone lub mocno obtaczane. Wśród form wyróżniono głęboką misę (ilustr. 8: 5). Grupa Dc (ponad 18%) była zróżnicowana. Część ułamków nawiązywała pod względem technologicznym do naczyń B/Db i Db, pozostałe zbliżone były bardziej do grup A i B/Dc. Formy jakie wydzielono to garnki o esowatych profilach i największej wydętości brzuśca przypadającej ok. 2/3 wysokości (ilustr. 9: 1, 2). Ceramika grupy C (niecały 1%) charakteryzowała się masą ceramiczną schudzoną małą ilością drobnoziarnistego piasku i prawidłowym procesem wypalania. Nie wyróżniono tu żadnych form. Na niektórych ułamkach był starannie wykonany ornament polerowany (ilustr. 8: 9). Grupa E – 2,5% – to naczynia szklwione jedno- lub obustronnie. Przeważająca większość z nich wykonana była z glin kaolinitowych schudzanych drobnoziarnistym piaskiem. Część z nich była toczone, pozostałe formowane metodą taśmowo-ślizgową, gdyż na niektórych dnach zaobserwowano ślady podsypki. Najczęściej spotykaną barwą szkliwa była zielona, rzadziej oliwkowa lub brązowa. Naczynia wypalano w zaawansowanej atmosferze utleniającej, sporadycznie redukcyjnej. Do grupy F (0,63%) zaliczono naczynia kremowe zdobione brunatno-czerwoną malaturą. W masie

ceramicznej zaobserwowano domieszkę drobnoziarnistego piasku. Były one toczone lub mocno obtaczane. W grupach tych nie wyróżniono żadnych form.

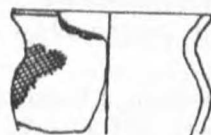
Warstwy związane z budową i użytkowaniem murowanego dworu (15–24 i 30) dostarczyły 352 ułamki ceramiki naczyniowej. Grupa A stanowiła 1,7%. Pod względem kompozycji masy ceramicznej i sposobu formowania naczyń nawiązywała do analogicznych skorup pozyskanych z faz starszych. Stwierdzono jednak, że była ona wypalana w wyższych temperaturach, ponieważ czerepy przybierały barwę zbliżoną do pomarańczowej. Ceramika B (prawie 50%), B/Db (ponad 9%), B/Dc (ponad 22%) i Dc (ponad 6%) stanowiła dość jednolity zespół. Masa ceramiczna schudzana była najczęściej średnio- lub drobnoziarnistą kompozycją piasku i tłucznia, tylko w niewielu przypadkach stwierdzono ślady zlepiania taśm lub podsypki. Świadczy to o tym, że wiele z nich mogło być formowane za pomocą toczenia. Jakość wypału tych naczyń nie była zbyt dobra. Grupa C stanowiła ponad 2,5%. Były to cienkościennie ułamki charakteryzujące się znikomą ilością domieszki schudzającej w masie ceramicznej. Naczynia te były toczone ewentualnie bardzo mocno obtaczane, dobrze wypalone. Ułamki Db (prawie 4%) również pochodziły z okazów starannie wykonanych, podobnych pod względem kompozycji masy ceramicznej i sposobu formowania naczyń do ceramiki C. Grupa E (2,5%) i F (ok. 3%) technologicznie odpowiadały analogicznym ułamkom pozyskanym z warstw 10, 13–14 i 29, z tą różnicą, że w omawianych poziomach tylko sporadycznie wystąpiły okazy ze śladami wskazującymi na formowanie ich metodą taśmowo-ślizgową. Formy wyróżniono tylko w obrębie grup technologicznych B i Dc (ilustr. 8: 3, 10, 11). Oprócz powszechnie spotykanych garnków i mis wyróżniono małe garnuszki (grupa B), które za względu na swoje rozmiary nie spełniały funkcji naczyń kuchennych (ilustr. 8: 1, 2).

Sekwencje powstałe podczas rozbudowy murowanego budynku (25–28) łącznie dostarczyły 453 ułamków naczyń glinianych. Naczynia poszczególnych grup wykazują znaczne podobieństwa technologiczno-formalne do analogicznych zespołów pozyskanych z nawarstwień (15–23 i 30). Nieco inaczej przedstawia się udział procentowy grup. Ceramika A w ogóle tu nie występuje, B stanowi prawie 75%, pozostałe 25% rozbite jest na B/Db, B/Dc, C, Db, Dc, E i F. Na uwagę zasługują ułamki zaliczone do grupy E, gdyż na ich podstawie udało się częściowo zrekonstruować formy tych naczyń. Tak więc wyróżniono fragment dzbana zdobionego ornamentem radełkowym lub też stempelkowym (ilustr. 9: 10) oraz misy kuchenne (ilustr. 9: 3, 4).

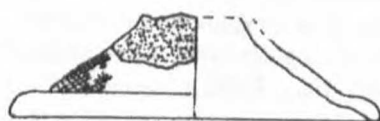
Nieliczna ceramika naczyniowa wydobyta z wkopu fundamentowego muru A (warstwa 31) reprezentowana była przez grupy B, B/Dc, Db, E i F. Na uwagę zasługuje tu jedynie fragment półmajolikowego talerza (grupa F).

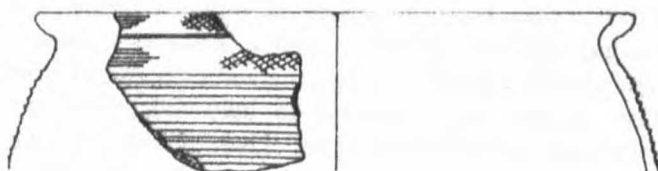
1

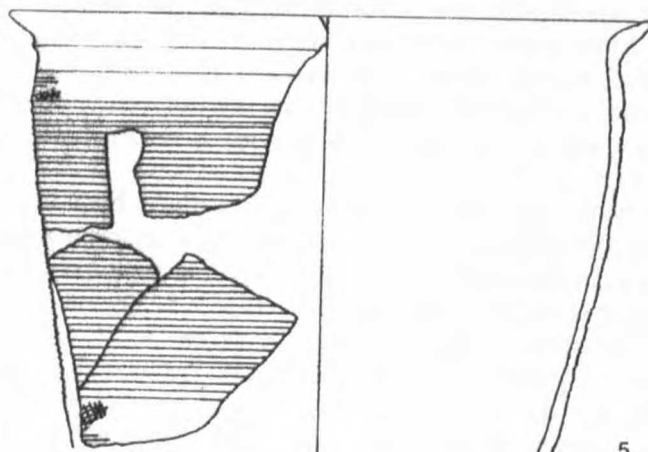
2

3

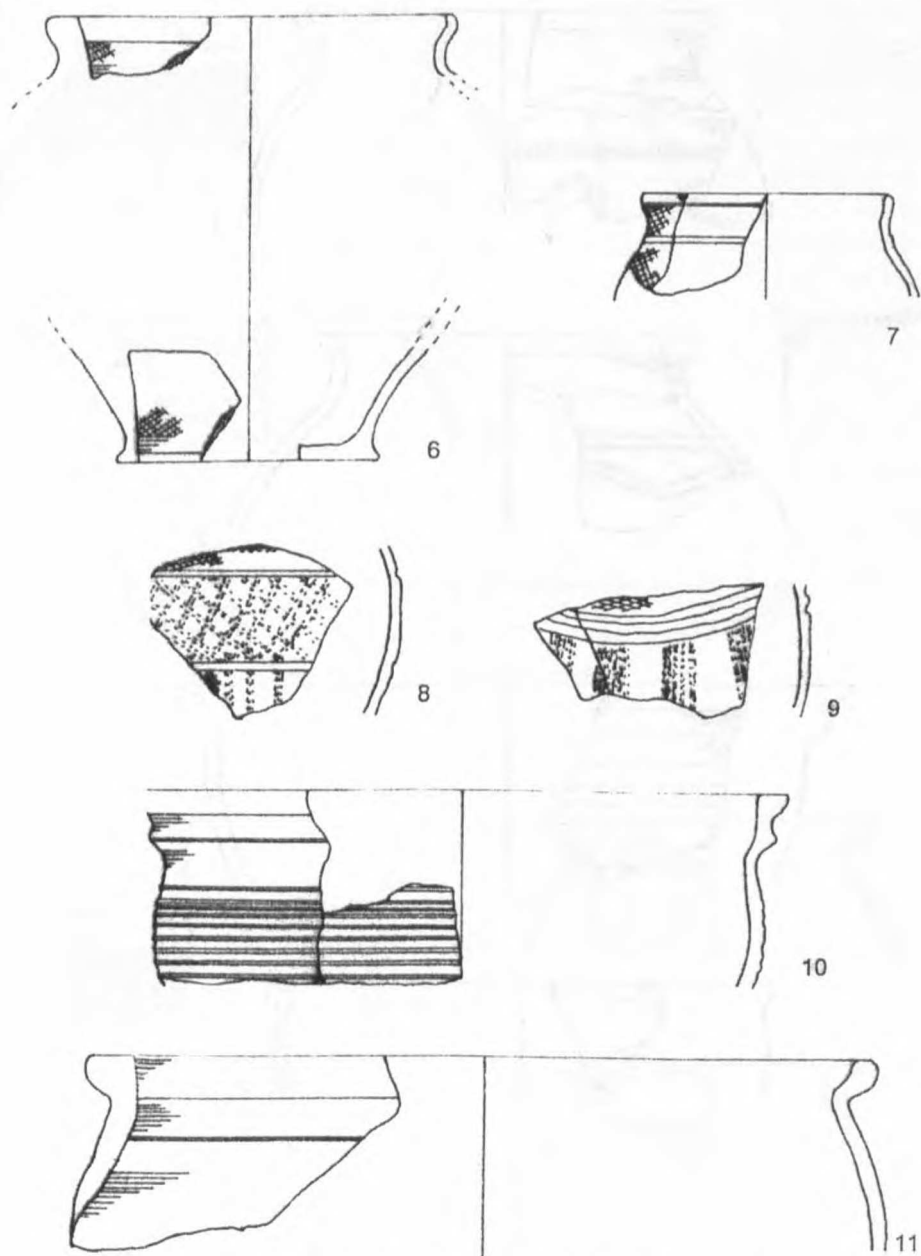

4

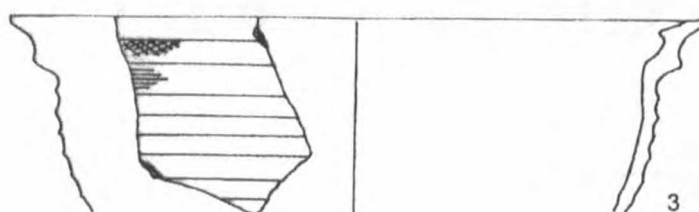
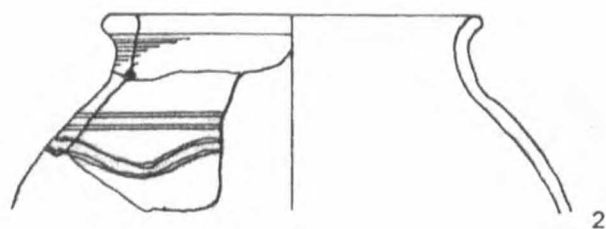
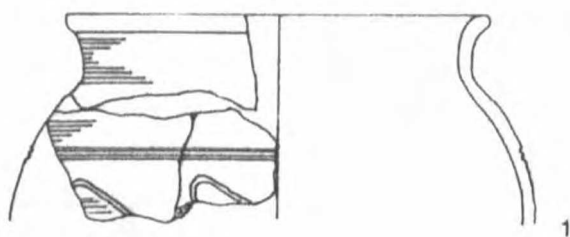

5

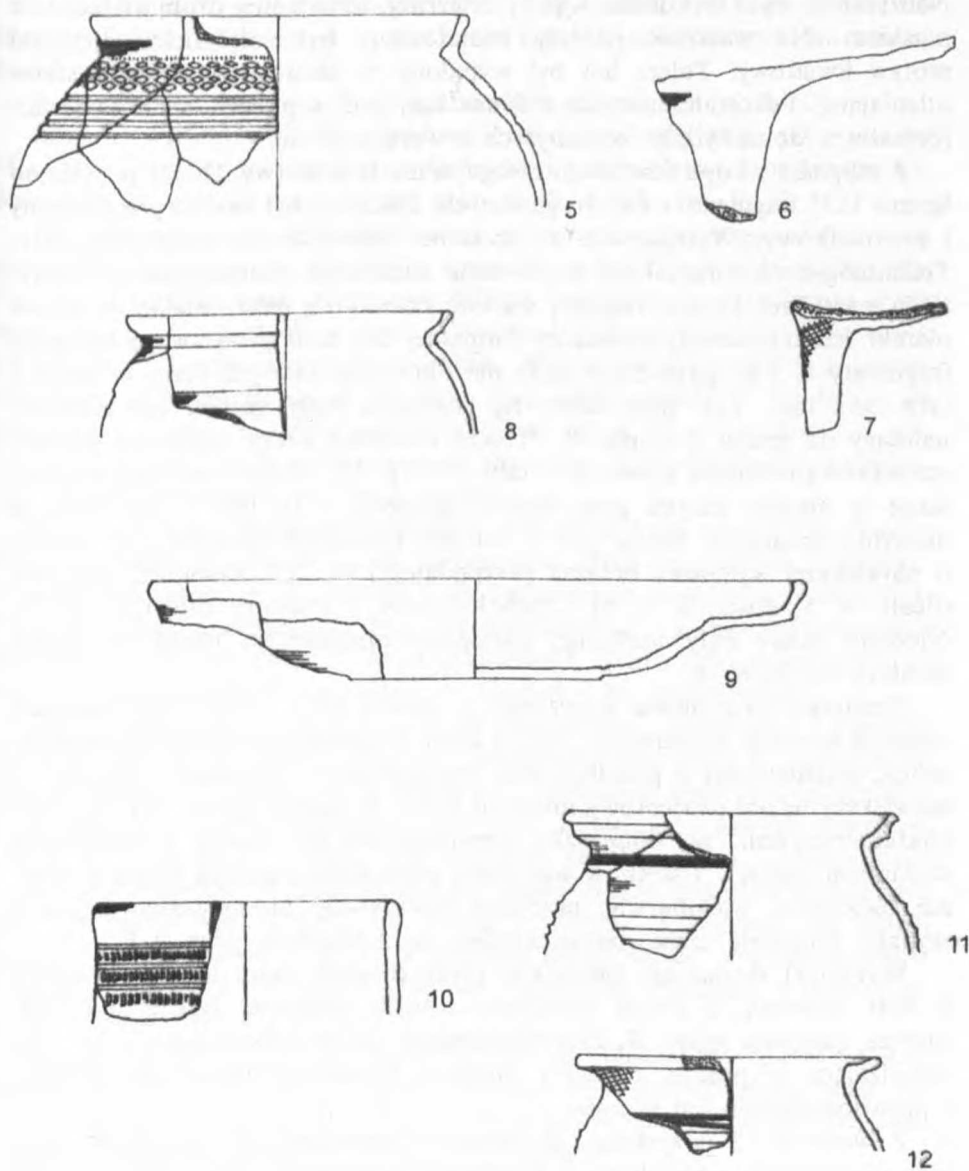
0 5 cm

Ilustr. 8. Białaczów, stan. 3, gm. Białaczów. Ceramika naczyniowa
 1–3 – grupa technologiczna B, wykop I, warstwa 21; 4, 6 – grupa technologiczna B/D, wykop I, warstwa 37; 5 – grupa technologiczna B/D, wykop I, warstwa 10; 7, 8 – grupa technologiczna C, wykop I, warstwa 33–36; 9 – grupa technologiczna C, wykop I, warstwa 29; 10, 11 – grupa technologiczna Dc, wykop I, warstwa 21

0 5 Cm

Ilustr. 9. Białaczów, stan. 3, gm. Białaczów. Ceramika naczyniowa
 1, 2 – grupa technologiczna Dc, wykop I, warstwa 29; 3, 4, 10 – grupa technologiczna E,
 wykop I warstwa 25; 5–9 – grupa technologiczna E, nadzór archeologiczny; 11, 12 – grupa
 technologiczna F, wykop I, warstwy 33–36

Naczynie to było wykonane z gliny żelazistej, schudzonej drobnoziarnistym piaskiem. Na warstwie pobiało namalowany był żółto-zielononiebieski motyw kwiatowy. Talerz ten był wypalony w zaawansowanej atmosferze utleniającej. Pozostałe naczynia zbliżone były pod względem technologiczno-formalnym do zabytków wydobytych z warstw 15–30.

Z zsympiska wkopu fundamentowego muru B (warstwy 32–37) pozyskano łącznie 1235 fragmentów naczyń glinianych. Zbiór ten był bardzo przemieszany i przypadkowy. Występowała tu ceramika zaliczana do wszystkich grup. Technologicznie materiał ten odpowiadał naczyniom spotykanym we wszystkich warstwach kopca. Większą wartość poznawczą miały wieloelementowe ułamki, które posłużyły do analizy formalnej. Na szczególną uwagę zasługują fragmenty C i F, gdyż dotychczas nie określono żadnych form w obrębie tych zespołów. Tak więc udało się wydzielić mały garnek lub dzbanek należący do grupy C (ilustr. 8: 7) oraz kremowe garnki zdobione brunatnoczerwona malaturą (ilustr. 9: – tabl. IV: 11, 12). Formy zrekonstruowano także w obrębie innych grup technologicznych – B, B/D i Dc. Były to naczynia kuchenne znane już z warstw opisanych powyżej, tj. garnki o największej wydętości brzuśca przypadającej ok. 2/3 wysokości naczynia (ilustr. 7: 5; ilustr. 8: 4, 6) i głębokie misy – makutry (ilustr. 7: 6, 7). Niektóre okazy były zdobione, najczęściej ornamentem rytym w postaci żłobków dookólnych.

Ceramika naczyniowa pozyskana z warstw 38 i 39 nie przedstawiała większej wartości poznawczej. Był to zbiór przypadkowy, znacznie rozdrobniony, przemieszany z przedmiotami współczesnymi. Zaznaczyć wypada, że największy udział procentowy miała tu grupa B (łącznie prawie 70%), która charakteryzowała się domieszką średnioziarnistego piasku z niewielkim dodatkiem tłucznia. Ułamki w większości pochodziły z naczyń prawdopodobnie toczonych, wielobarwne przełomy wskazywały na niewłaściwy proces wypału. Pozostała część zbioru składała się z ułamków grup A–F.

Wykop II dostarczył niewielkiej ilości ceramiki naczyniowej. Warstwa 6 była pierwszą, z której wydobyto zabytki ruchome. Był to niewielki ułamek naczynia grupy B, charakteryzujący się średnioziarnistą domieszką schudzającą w postaci piasku i tłucznia. Posiadał wielobarwny przełom i prawdopodobnie był toczony.

Z warstwy 12 pozyskano 39 ułamków należących do wszystkich grup technologicznych z wyjątkiem E. Ceramika B wystąpiła tu najliczniej (prawie 72%). Ułamki grup B, B/D i Dc stanowiły jednolitą pod względem technologicznym grupę charakteryzującą się średnioziarnistą domieszką piasku przemieszanego z tłuczniem i niezbyt dobrym wypałem. Z kolei fragmenty grup C, Db i F wykazywały drobnoziarnistą domieszkę piasku i dobry wypał. Na ułamkach pochodzących z tej warstwy nie stwierdzono śladów zlepiania taśm. Znaczne rozdrobnienie materiału nie pozwoliło na opisanie form naczyń.

Ceramika naczyniowa z warstwy 16 (17 ułamków) zaliczona została do grup B, B/Db, B/Dc, Db i E; wykazuje znaczne podobieństwa do zbioru pochodzącego z warstwy 12.

Z powierzchni wykopu II pozyskano dwa ułamki grupy B.

Materiał wydobyty podczas eksploracji odkrywki 3 (podobnie jak z warstw 38 i 39 wykopu I) był bardzo rozdrobniony, przemieszany i przypadkowy. Stanowiły go ułamki zaliczone do grup A, B, B/Db, Dc, E, F.

Podczas nadzoru archeologicznego pozyskano 53 fragmenty naczyń glinianych. Zaliczono je do pięciu grup technologicznych (B, B/Db, Db, Dc, E). Z omawianego zbioru na bliższą uwagę zasługuje najliczniejsza ceramika E. Część tych naczyń wykonana była z glin kaolinitowych, schudzonych drobnoziarnistym piaskiem. Wśród form wyróżniono garnki zdobione radełkiem (ilustr. 9: 5), misy oraz talerze (ilustr. 9: 9). Pozostałe naczynia tej grupy – patelnie-trójnogi (ilustr. 9: 6, 7) – wykonano z glin żelazistych schudzonych gruboziarnistym tłuczniem. Taki skład masy ceramicznej wynikał z przeznaczenia tych naczyń.

Kolejnym pod względem liczebności był zbiór kafli piecowych, liczący 244 fragmenty. Wyróżniono dwa podstawowe typy: naczyniowe i płytowe. Podobnie jak ceramikę naczyniową, kafle opracowano metodą makroskopową. Analizę technologiczno-formalną przeprowadzono na zmodyfikowanych tabelach opracowanych przez M. Dąbrowską³⁸, w których posługiwano się terminologią zaproponowaną przez J. Kruppé i M. Dąbrowską³⁹.

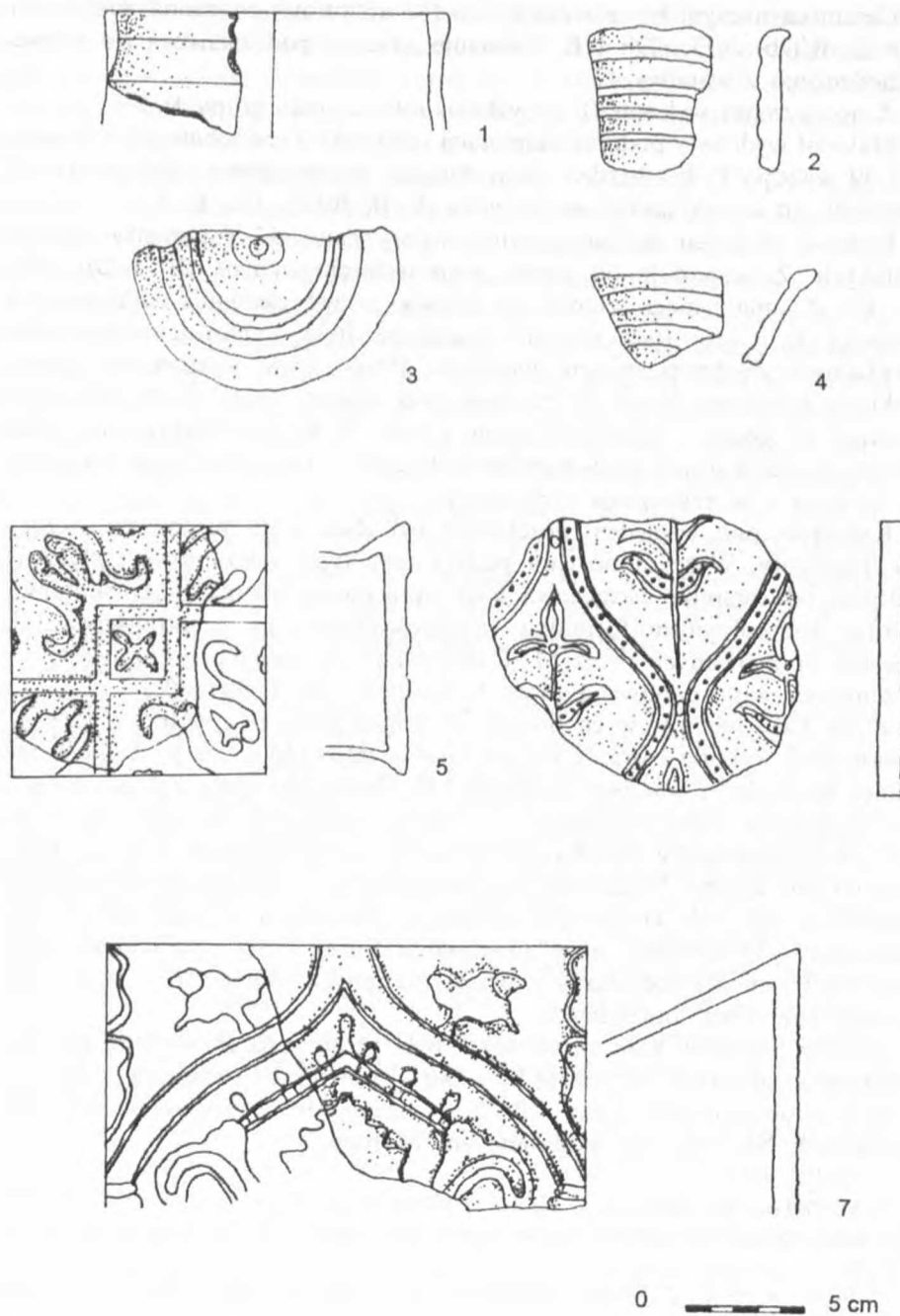
Zbiór kafli naczyniowych liczący 20 fragmentów, pozyskano z górnych nawarstwień wykopu I oraz z wkopu fundamentowego muru B. Tylko jeden ułamek pochodził z warstwy 16 wykopu II. Omawiany zbiór był jednorodny pod względem technologicznym, a formy udało się określić tylko na podstawie fragmentów wydobytych z warstw zasypiskowych. Dlatego kafle te omówiono łącznie. Wykonano je z glin żelazistych. Domieszkę schudzającą stanowił piasek lub kompozycja piasku i tłucznia o średniej lub grubej granulacji⁴⁰. Dodawano ją w przeważnie dużej ilości. Prawdopodobnie wszystkie fragmenty pochodziły z okazów toczonych. Wypalano je w zaawansowanej atmosferze utleniającej.

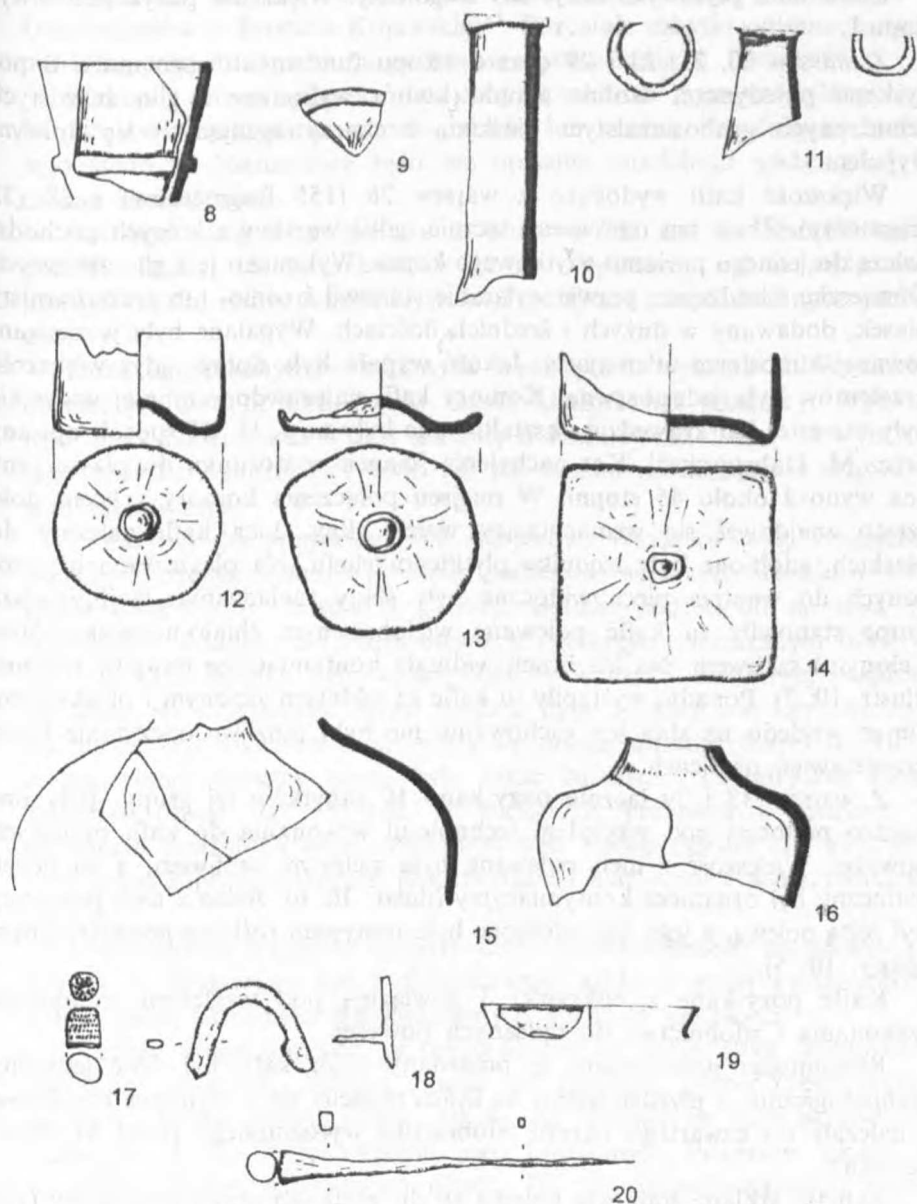
Analiza formalna kafli garnkowych była utrudniona ze względu na stan zachowania zabytków. W zbiorze były okazy o otworach okrągłych (ilustr. 10: 1, 3) i kwadratowych (ilustr. 10: 2, 4), część mogła pochodzić od kafli miskowych. Nie były one polewane ani zdobione.

³⁸ M. Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław 1987, karta opisu analitycznego: kafle formowane na kole garncarskim, kafle formowane w matrycach, s. 40, 41.

³⁹ Tamże, s. 39–51; J. Kruppé, *Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV–XV*, Wrocław 1967, s. 240–241.

⁴⁰ Wielkości domieszki schudzającej dla kafli przyjęto takie same jak dla ceramiki naczyniowej, por. przyp. 37.

Ilustr. 10. Białaczów, stan. 3, gm. Białaczów

1-4 - kafle naczyniowe, wykop I, warstwy 33-36; 5, 6 - kafle płytowe, wykop I warstwy 38-39; 7 - kafle płytowe, wykop I, warstwa 26; 8, 12 - zabytki szklane, nadzór archeologiczny; 9 - gomółka, wykop I, warstwa 38; 10, 11, 13-16 - zabytki szklane wykop II, warstwa 16; 17 - naparstek metalowy, wykop I, warstwa 10; 18-20 - zabytki metalowe, wykop I, warstwa 37

Zbiór kaflí płytowych liczył 224 fragmenty. Większość pozyskano z wykopu I.

Z warstw 20, 21, 23 i 29 oraz z wkopu fundamentowego muru B pozyskano pojedyncze, drobne ułamki komór wykonane z glin żelazistych schudzonych gruboziarnistym piaskiem i charakteryzujących się dobrym wypałem.

Większość kaflí wydobyto z warstw 26 (155 fragmentów) i 28 (32 fragmenty). Zbiór ten omówiono łącznie, gdyż warstwy z których pochodzą należą do jednego poziomu użytkowego kopca. Wykonano je z glin żelazistych Domieszkę schudzającą prawie wyłącznie stanowił średnio- lub gruboziarnisty piasek, dodawany w dużych i średnich ilościach. Wypalane były w zaawansowanej atmosferze utleniającej. Jakość wypału była dobra, gdyż większość przełomów była jednobarwna. Komory kaflí najprawdopodobniej wszystkie były otwarte. Ich krawędzie ukształtowane były na I, II, III sposób opisany przez M. Dąbrowską⁴¹. Kąt nachylenia ścianek w stosunku do płaszczyzny lica wynosił około 45 stopni. W miejscu połączenia komory z licem dość często znajdował się wzmacniający wałek gliny. Lica kaflí należały do płaskich, zdobione były techniką płytkiego reliefu. Na płaszczyznach zwróconych do wnętrza pieca widoczne były ślady zagładzania. Najlicniejszą grupę stanowiły tu kafle polewane wielobarwnym (biało-niebiesko-żółto-zielonym) szkliwem. Na ich licach widniały kontynuacyjne motywy roślinne (ilustr. 10: 7). Ponadto wystąpiły tu kafle ze szkliwem zielonym i oliwkowym, ale ze względu na stan ich zachowania nie było możliwe odczytanie treści przedstawień na licach.

Z warstw 38 i 39 łącznie pozyskano 10 zabytków tej grupy. Były one bardzo podobne pod względem technologii wykonania do kaflí opisanych powyżej. Większość z nich polewana była zielonym szkliwem, a na licach widoczny był ornament kontynuacyjny (ilustr. 10: 6). Jeden z nich polewany był żółtą polewą, a jego lico zdobione było motywem roślinno-geometrycznym (ilustr. 10: 5).

Kafle pozyskane z odkrywki 3 nawiązują pod względem technologii wykonania i zdobnictwa do opisanych powyżej.

Reasumując stwierdzono, że omawiany zbiór kaflí był dość jednolity technologicznie, a przedstawienia na licach mieściły się w stylistyce barokowej i należały do czwartego okresu zdobnictwa wyróżnionego przez M. Dąbrowską⁴².

Zabytki szklane stanowią kolejną co do wielkości grupę artefaktów (128 fragmentów). Analizę najlicniejszego zespołu, tzw. szkła zasobowego ujęto

⁴¹ M. Dąbrowska, *Kafle...*, s. 71.

⁴² Tamże, s. 133–134; L. Kajzer, *Przyczynek do chronologii kaflí piecowych z obszaru Polski*, KHKM 1987, t. 35, nr 4, s. 694–703.

tabelarycznie, wzorem opracowania szkła naczyniowego z klasztoru oo. Dominikanów w Brześciu Kujawskim⁴³. Pozostałe zabytki opisano, a analizę morfologiczną dokonano na podstawie opracowania J. Olczaka⁴⁴.

Wykop I dostarczył tylko dwa zabytki szklane. Z warstwy 18 pochodzi bardzo słabo zachowany ułamek gomółki lub krążka. Nie dało się zmierzyć jego średnicy. Niemożliwe było też opisanie morfologii szkła, gdyż było mocno skorodowane.

Podobny zabytek pozyskano z warstwy 38. Był to ułamek szklanej gomółki (ilustr. 10: 9) o średnicy 10 cm. Wykonany był ze szkła zielonkawego o dość słabej przezroczystości i dużej zawartości drobnych pęcherzy gazowych.

Dużą liczbę zabytków szklanych wydobyto z wykopu II. Warstwa 12 dostarczyła dwa drobne ułamki stopki kielicha lub szklanicy. Wykonana była ze zwiniętej spiralnie nici szklanej o średnicy ok. 1 mm. O wymiarach tego zabytku i morfologii szkła nic nie można powiedzieć ze względu na stan zachowania.

Z warstwy 16 pozyskano 106 zabytków. Wszystkie były fragmentami szklanych naczyń zasobowych. Na podstawie większych ułamków wyróżniono dwie formy: butelki i gąsiorzy. Butelki podzielono na dwa typy: o korpusie okrągłym i kwadratowym w przekroju poprzecznym (ilustr. 10: 12, 14). Dna butelek były wysklepione, a w części środkowej znajdowały się ślady po przylepiaku. Szyje butelek były cylindryczne lub zwężały się ku górze. Pod wylewem znajdowała się taśma szklana (ilustr. 10: 10, 11). Z omawianej warstwy znane były także baniaste i cylindryczne korpusy gąsiorów (ilustr. 10: 15, 16). W większości przypadków możliwe było określenie morfologii szkła. Posiadało ono barwę zieloną lub zielonkawą, przy czym najwyższy stopień przejrzystości i klarowności wykazywało szkło zielone.

Jeden drobny fragment cylindrycznego korpusu butelki pozyskano z odkrywki 3. Wykonany był z zielonkawego szkła o małej przezroczystości i dość dużej zawartości soczewkowatych pęcherzy gazowych.

Nadzór archeologiczny przeprowadzony w roku 1998 dostarczył 17 zabytków szklanych. Jednym z nich był fragment górnej części szklanicy zdobionej listwą szklaną (ilustr. 10: 8). Ze względu na silne skorodowanie szkła nie można było określić jego morfologii. Pozostałe okazy były uławkami naczyń zasobowych (ilustr. 10: 13), odpowiadających zarówno

⁴³ A. Andrzejewska, *Szkło naczyniowe z klasztoru oo. Dominikanów w Brześciu Kujawskim*, woj. wrocławskie, „Acta Universitatis Lodzensis” 1996, Folia archaeologica, t. 20, s. 123–135.

⁴⁴ J. Olczak, *Analiza naczyń szklanych*, [w:] *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie*, z. 1, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków” 1978, ser. B, t. 52, s. 146–147.

pod względem formalnym, jak i morfologii szkła zabytkom pozyskanym z warstwy 16 wykopu II.

Ponadto z wykopu I oraz z powierzchni wykopu II pozyskano łącznie 22 przedmioty metalowe. Ze względu na małe walory datujące tych zabytków nie poddawano ich szczegółowemu opisowi analitycznemu. Warto tylko wspomnieć, że najliczniejszą grupę stanowiły gwoździe kowalskie. Poza tym były to okucia związane z funkcjonowaniem murowanego budynku oraz przedmioty codziennego użytku: naparstek, podkówka do buta oraz ułamek metalowego naczynia (ilustr. 10: 17–20).

Na stanowisku znaleziono także 104 destrukty kości zwierzęcych i ptasich.

V

Chronologię omawianego stanowiska należy wiązać z dość rozległym przedziałem czasowym od XIV do XVIII w.

Najstarsze nawarstwienia kopca ziemnego (nasyp pierwotny i warstwy związane z jego początkowym użytkowaniem) zawierały ceramikę naczyniową mogącą pochodzić z późnego średniowiecza. Zabytki te łączyły cechy garncarstwa tradycyjnego (kompozycja mas ceramicznych) i nowego (technologia wypału redukcyjnego i zaawansowanego utleniającego), dlatego też należy je wiązać z pierwszym etapem rozwoju garncarstwa późnośredniowiecznego wyróżnionego przez J. Kruppé⁴⁵. Naczynia redukcyjne wykazują znaczne podobieństwa technologiczne do ceramiki grupy B z pobliskich Petrykóz, datowanych na XIV–XV w.⁴⁶ Z kolei obecność w tych nawarstwach naczyń wypalanych w zaawansowanej atmosferze utleniającej, identyfikowanych zwykle z nowożytnością, nie wyklucza datowania najstarszych poziomów omawianego stanowiska na okres późnego średniowiecza. Białaczów leżał w strefie wpływów garncarstwa małopolskiego, gdzie ten rodzaj wypału był powszechnie stosowany w XIV–XV w. Świadczą o tym znaleziska z Krakowa, Lublina⁴⁷, Chełma Lubelskiego⁴⁸, czy z Solca nad Wisłą⁴⁹. Na wczesną chronologię tych nawarstwień wskazywać też może

⁴⁵ J. Kruppé, *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*, cz. 1, Wrocław 1981, s. 49.

⁴⁶ W. Długoszewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych kopca w Petrykozach 1990–1992*, maszynopis w Oddziale Terenowym SOZ w Piotrkowie Tryb.; też, *Petrykozy*, [w:] *Archeologia w woj. piotrkowskim – informator 1988–1994*, Piotrków Tryb. 1995, s. 52–54.

⁴⁷ J. Kruppé, *Garncarstwo...*, s. 112–113, 115–118.

⁴⁸ A. Bronicki, S. Kadrow, L. Tokarski, *Staromiejska studnia na rynku w Chełmie*, KHKM 1991, t. 39, nr 2, s. 120–124.

⁴⁹ M. Gajewska, J. Kruppé, *Prace archeologiczne prowadzone w Solcu nad Wisłą pow. Lipsko w 1962 r.*, KHKM 1964, t. 12, nr 1, s. 54; M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppé, *Solec nad Wisłą pow. Lipsko. Badania wykopaliskowe w latach 1964–1966*, KHKM 1968, t. 17, nr 1, s. 122–150.

stosunkowo duży udział ceramiki tradycyjnej (grupa A) nawiązującej do garncarstwa wczesnośredniowiecznego.

Takie datowanie najstarszych poziomów stratygraficznych może potwierdzać tezę o istnieniu na kopcu średniowiecznej siedziby pańskiej, wzmiankowanej w dokumencie z 1385 r. jako białaczowskie *castrum*. Podanie bliższych informacji o początkach tej obronnej rezydencji i jej obrazie przestrzennym nie jest jednak możliwe.

Warstwy związane z przygotowaniem kopca pod budowę murowanego dworu zawierały duży, ale niejednorodny zbiór zabytków ruchomych. Część ceramiki naczyńowej z nich pozyskana nawiązywała do znalezisk z najstarszych sekwencji nasypu. Duża ich grupa związana była z garncarstwem nowożytnym. Warstwy te można datować na podstawie naczyń szklawionych, które spopularyzowano na Kielecczyźnie w drugiej połowie XV w.⁵⁰ Zważywszy na prowincjonalność ośrodka białaczowskiego, ceramika tego typu mogła powstać na początku XVI w. (za dość wczesnym datowaniem tych naczyń szklawionych przemawiają ślady podsypki na dnach, wykluczającą technikę toczenia). Tak więc omawiane nawarstwienia należy wiązać z połową XVI w., a tym samym dopatrywać się w tym czasie powstania pierwszej fazy murowanego dworu.

Materiał zabytkowy pozyskany z warstw powstałych podczas użytkowania pierwszej fazy murowanego dworu, stanowił spójny chronologicznie zespół charakterystyczny dla czasów nowożytnych⁵¹. Naczynia zaliczane do grupy B, B/D i Dc wykazywały zupełnie inną kompozycję masy ceramicznej i technikę formowania w porównaniu z materiałem z najstarszych poziomów, co wiązało się z rozpowszechnianiem toczenia. Z nawarstwień tych pozyskano niewielką liczbę naczyń tradycyjnych (grupa A), zwiększała się natomiast liczba ceramiki szklawionej.

Sekwencje związane z rozbudową dworu (25–28 i 30 wykopu I) dostarczyły dość dużo zabytków ruchomych, głównie w postaci ceramiki naczyńowej i kafli płytowych. Te ostatnie pochodzą w masie z pierwszej połowy XVII w., gdyż zdobione są ornamentyką barokową, a kafle z podobnymi motywami zdobniczymi spotykamy na wielu, tak właśnie datowanych, stanowiskach nowożytnych⁵². Omawiane nawarstwienia również można

⁵⁰ M. Gajewska, *Materiały archeologiczne do dziejów późnośredniowiecznego garncarstwa Kielecczyzny*, Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu, t. 1, Wrocław 1961, s. 250, 252–254.

⁵¹ M. Gajewska, *Garncarstwo nowożytne w Polsce. Stan i potrzeby badań*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi 1989–1990, seria archeologiczna, t. 39, s. 166.

⁵² M. Dąbrowska, *Kafle...*, s. 134–135; L. Kajzer, *Przyczynek...*, s. 702; M. Żemigala, *Nowożytne kafle piecowe z Kalisza na podstawie znalezisk z terenu zamkowego*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1997–1998, Seria archeologiczna, t. 40, s. 118, 127, 132, 174.

datować półmajoliką z pierwszej połowy XVII w.⁵³ Z fazą tą wiąże się warstwa 12 wykopu II, której chronologię można wiązać z połową XVII w. na podstawie zabytków szklanych⁵⁴.

Tak więc rozbudowę dworu murowanego należy datować na XVII w., a dokładniej na połowę tego stulecia, czy może na czas odbudowy kraju w latach sześćdziesiątych.

Z użytkowaniem drugiej fazy murowanego dworu wiążą się warstwy 4–11 wykopu II. Dokładnej ich chronologii nie można ustalić, ponieważ praktycznie nie zawierały one zabytków ruchomych. Wiadomo tylko, że odłożyły się w drugiej połowie XVII w., wtedy bowiem powstało pomieszczenie, w którym zalegały te sekwencje.

Dokładne ustalenie czasu powstania zasypiska wkopu fundamentowego muru B (ilustr. 4) również nie jest możliwe. Materiał zabytkowy z nich pozyskany reprezentowany był głównie przez ceramikę naczyniową spotykaną we wszystkich warstwach kopca. Ten liczny, ale bardzo przemieszany zbiór nie przedstawiał dużych walorów datujących. Wiadomo tylko, że nawarstwienia te powstały później od opisanych powyżej faz użytkowych, gdyż są w nie wkopane.

Końcową fazę funkcjonowania dworu jako lodowni należy datować na wiek XVIII na podstawie znalezisk szkła zasobowego pozyskanego z warstwy 16 wykopu II⁵⁵.

Sekwencje przykrywające kopiec ziemny (38 i 39 na ilustr. 4), wiążą się z destrukcją i całkowitym opuszczeniem dworu na kopcu.

Materiał zabytkowy pozyskany podczas nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w 1998 r. (ceramika naczyniowa o dużym udziale procentowym grupy E i zabytki szklane) pochodził z nawarstwień związanych z końcowymi fazami użytkowania budynku.

⁵³ M. Supryn, *Półmajolikowa ceramika z Jarosławia*, „Wiadomości Archeologiczne” 1975, t. 40, z. 2, s. 239–262; E. Szarek-Waszkowska, *Badania nowożytniej osady garncarskiej w Miechocinie pow. Tarnobrzeg*, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966, Rzeszów 1968, s. 256–262.

⁵⁴ A. Gołębiewski, *Ornamentyka późnośredniowiecznych i nowożytnych naczyń szklanych*, KHKM 1992, t. 40, nr 4, s. 480–481, ryc. 5: 1.

⁵⁵ S. Ciepiela, *Szkło osiemnastowiecznej Starej Warszawy*, Warszawa 1977, s. 95–106, 107, 109–110; też, *Zabytki szklane ze stanowiska archeologicznego przy kościele św. Anny w Warszawie*, „Studia do dziejów rzemiosła i przemysłu” 1979, t. 9, s. 166–167; L. Kajzer, *W sprawie importu piwa angielskiego do Polski w XVIII wieku*, KHKM 1981, t. 29, nr 2, s. 163–175, ryc. 1; M. Rubnikowicz, *Osiemnastowieczne naczynia szklane odkryte na Starym Mieście w Toruniu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1989, Archeologia, t. 14, s. 80; A. Andrzejewska, *Szkło naczyniowe...*, s. 123–135, 142–145.

VI

Z murowanego dworu na kopcu w Białaczowie zachowały się tylko niewielkie partie piwnic, które tworzą w centrum nasypu równoległoboczny ciąg czterech pomieszczeń (o wymiarach 12×22 m) uzupełnione od północnego zachodu niewielkim aneksem, wtórnie podzielonym na dwie nierówne części 2a i 2b (ilustr. 3). Wzniesiono je z łamanego piaskowca i eratyków spojonych zaprawą wapienną. Cegły użyto do wykonania obramień otworów okiennych i drzwiowych oraz częściowo sklepień. Grubość murów zewnętrznych wynosiła 1,9 m, natomiast grubości ścian działowych wahały się w granicach 1,2–1,6 m, choć zdarzały się cieńsze niż 1 m.

W trakcie obserwacji murów zachowanych na powierzchni i odsłoniętych w wykopach i odkrywkach stwierdzono, że dwór nie powstał w wyniku jednej akcji budowlanej. Najprawdopodobniej najstarszą jego częścią była partia środkowa, tj. pomieszczenie 3 i prawdopodobnie 1 (ilustr. 3). Byłby to więc budynek na planie krótkiego równoległoboku o dwudzielnym przyziemiu i orientacyjnych wymiarach 12×15 m. Przyjmując taką tezę należy dwór białaczowski w swej pierwszej fazie wiązać z modelem XVI-wiecznej „kamienicy”⁵⁶ i szukać dla niego analogii w licznych realizacjach z połowy stulecia, jak np. dwory w Zgłobniu i Ropie⁵⁷. Budynki te miały zwykle po dwie kondygnacje (ponad partią przyziemia), a solidne mury dworu białaczowskiego (zachowane do dziś) mogły z powodzeniem dźwigać parter i piętro.

Dwór rozbudowano w XVII w. (może w 2 ćwierci lub dopiero w latach sześćdziesiątych) i wówczas powstał aneks w północno-zachodniej części budynku. Pomieszczenie znajdujące się w nim (2 na ilustr. 3) przykryte zostało sklepieniem kolebkowym. Dokonano również przekształceń w obrębie lokalności 3, w wyniku czego powstało pomieszczenie 4 przykryte odcinkowym sklepieniem. Pomieszczenia te skomunikowano ze sobą. Do izby 3 dostawiono od wschodu pomieszczenie 5, a lokalności te były również ze sobą skomunikowane. Podczas tej przebudowy przykryto sklepieniami pomieszczenia 1 i 3. Sklepienie, które wykonano w pomieszczeniu 3, przykryło starszy otwór okienny w ścianie wschodniej. W pomieszczeniu 1 wraz ze sklepieniem wykonano lunety, z których zachowały się trzy (we wschodniej ścianie), lecz można sądzić, że niegdyś było ich sześć. Zaznaczyć wypada, że do wymurowania sklepień w pomieszczeniu 1 i 3 użyto cegieł o zbliżonych wymiarach ($xyz = 52\text{--}53 \times 151\text{--}163 \times 299\text{--}305$). Po tej rozbudowie dwór uzyskał formę trójpasmowego jednotraktu wzbogaconego o aneks.

⁵⁶ T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w XVI wieku. Wieża – kamienica – kasztel*, Warszawa–Poznań 1979, s. 114–115; por. L. Kajzer, *O wieży kamienicy i kasztelu w Polsce XVII wieku*, KHKM 1980, t. 28, nr 2, s. 231–246.

⁵⁷ T. Jakimowicz, *Dwór murowany...*, s. 130–131.

Elementami wtórnymi w stosunku do drugiej fazy budowlanej jest mur dzielący pomieszczenie 2, postawiony w celu podparcia zagrożonego sklepienia oraz mur odkryty w wykopie I oznaczony jako B na ilustr. 4.

VII

Reasumując, opisane badania wykazały, że najstarszymi relikami na kopcu w Białaczowie są ułamki naczyń glinianych, które można łączyć z XIV i XV w. i odnosić do *castrum* wzmiankowanego w 1385 r. Nie ujawniono jednak żadnych innych śladów związanych z funkcjonowaniem tego obiektu. W czasach gdy Białaczów znajdował się w rękach Kacpra Kochanowskiego (syna Anny Białaczowskiej i Piotra Kochanowskiego) na kopcu wzniesiono dwór murowany, mający orientacyjne wymiary 12 × 15 m, z którego zachowały się dwie izby przyziemia. W XVII w., zgodnie z rosnącymi potrzebami użytkowymi, dwór rozbudowano do formy zbliżonej w rzucie do litery „L”. Tenże obiekt wzmiankowany był w dokumencie z 1671 r. i określony jako „zameczek”. Po wybudowaniu klasycystycznego pałacu dwór ostatecznie opuszczono, a następnie pełnił on funkcję lodowni.

Instytut Archeologii UŁ

Gabriela Ziółkowska

THE MASONRY MANOR HOUSE ON MOUND IN BIAŁACZÓW NEAR OPOCZNO IN THE LIGHT OF FIELD RESEARCH FROM THE YEARS 1997–1998

The following article presents the results of excavations undertaken within a masonry manor house (site 3) in Białaczów in 1997–1998 and an analysis of material gained during the works. Białaczów is situated in the southeastern part of the Łódź voivodeship, about 10 km to the south of Opoczno. The village is known from written sources dated to the 1st half of the 13th century. In the Middle Ages it belonged to the Odrowąż family, in the 16th century as a result of relationships by marriage it got to the Kochanowski family. In the 1st half of the 18th century Białaczów was bought by the Małachowskis.

The site under consideration lies within a park complex connected with the Małachowskis residence from the 18th century. It is an earthen mound on the plan of an oval, surrounded by partly irrigated moat. In the central part of the upper plateau there are relics of a masonry building forming a course of rooms (12 × 22 m) with complementary rectangular annex from the north-west.

During archaeological excavations carried out in 1997 two ditches and three opencasts on total area of 31,75 sq m. In 1998 archaeological supervision connected with preserving the relics of the masonry manor house from further devastation was conducted. As a result of the archaeological research function of the discussed object as well as its preliminary chronology have been established.

During the works a large amount of material was obtained, altogether 3473 things, from which the most numerous group is vessel pottery – 2974 fragments. Stove tiles, glass and metal artefacts as well as destructs of animal bones occurred in smaller amounts. On the grounds of the material analysis the beginning of the earthen barrow usage has been dated to the late medieval period (14th century). However, no traces of a building from that time have been found. The erection of the masonry manor house should be connected with the mid-16th century. Originally it was a stone building (12 × 15 m). In the 17th century the manor house was enlarged to a form of letter "L". At the beginning of the 18th century the manor house was abandoned by its residents and for some time it served as an ice-house – larder.